Sluškinje u Dubrovniku od 13. do 15. stoljeća. Porijeklo, svakodnevni život i položaj u društvu

Pokos, Marta

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:111620

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

zir.nsk.hr

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Sluškinje u Dubrovniku od 13. do 15. stoljeća.

Porijeklo, svakodnevni život i položaj u društvu

(diplomski rad)

Studentica: Marta Pokos

Mentorica: dr.sc. Zrinka Nikolić Jakus, izv. prof.

Zagreb, veljača 2020.

Zahvala

Zahvaljujem mentorici dr.sc. Zrinki Nikolić Jakus, red. prof. na velikoj pomoći i savjetima te strpljenju i uloženom vremenu pri izradi ovog diplomskog rada.

Također, zahvaljujem višem arhivistu Zoranu Peroviću iz Državnog arhiva u Dubrovniku koji mi je omogućio rad na arhivskoj građi.

Najveću zahvalu želim iskazati svojim roditeljima i sestri Ivani na velikoj podršci tijekom studiranja.

Sadržaj

1. Uvod ... 1
2. Historiografija ... 3
3. Izvori ... 9
4. Sluškinje u srednjovjekovnoj terminologiji ... 12
5. Porijeklo sluškinja i ugovori o stupanju u službu ... 15
5.1. Migracije i porijeklo ... 16
5.2. Ugovori o stupanju u službu ... 19
5.3. Sluškinje kao kućna posluga od 13. do 15. stoljeća ... 22
6. Pravni položaj i uloga sluškinje u obitelji i društvu ... 42
6.1. Djetinjstvo ... 45
6.2. Ljubavne veze i brak ... 48
6.2.1. Miraz ... 49
6.2.2. Brak ... 55
6.1. Sluškinja kao majka ... 58
6.2. Sluškinje u sudskim procesima ... 67
6.2.1. Sluškinje kao žrtve zločina i pokretači tužbe ... 69
6.2.2. Sluškinje kao počinitelji zločina ... 73
6.2.3. Sluškinje kao svjedoci na sudu ... 75
6.3. Poslovna mogućnost sluškinja ... 77
6.4. Sluškinje u oporukama ... 79
7. Slika dubrovačke sluškinje u svakodnevnom životu ... 84
7.1. Sluškinje u javnom prostoru ... 86
7.2. Sluškinje u privatnom prostoru ... 88
8. Bijeg iz službe i sudbina dubrovačkih sluškinja ... 91
9. Zaključak ... 97
Sažetak ... 100
Summary ... 101
Bibliografija ... 102
Popis slika ... 111
Popis tablica ... 112

Popis izvora i kratica

Debita Notariae – Deb. Not.

Diversa Cancellariae – Div. Canc.

Diversa Notariae – Div. Not.

Lamenta de foris – Lam. de foris

Lamenta de intus – Lam. de intus

Lamenta de intus et de foris – Lam. de intus et de foris

Libri Dotium – Lib. Dot.

Monumenta Ragusina – Mon. Rag.

Testamenta Notariae – Test.

1. Uvod

Dugi su niz godina povijesna istraživanja bilježila uglavnom velika (u većini muška) imena i događaje. Sredinom prošloga stoljeća pa sve do danas znanstveni se pristup i tradicionalno proučavanje povijesti promijenilo. Veliki broj povjesničara pokazao je interes za proučavanje povijesti svakodnevice „običnih" ljudi i marginalnih skupina te se može zaključiti da se takva istraživanja sve više razvijaju. Također, važno je naglasiti da je povijest žena dobila svoje mjesto unutar povijesti svakodnevice.[1] Kada govorimo o historiografiji o srednjovjekovnim ženama u Hrvatskoj, možemo istaknuti sve veći broj povjesničarki i povjesničara koji su svojim istraživanjima i radovima dali veliki doprinos u rasvjetljavanju položaja žena u hrvatskim regijama.[2]

Tema ovog diplomskog rada zahvaća područje grada Dubrovnika od 13. do 15. stoljeća i pokušaj je rekonstruiranja slike o životu tamošnjih sluškinja. Da su sluškinje bile važna skupina u srednjovjekovnome Dubrovniku, govori činjenica da su sačinjavale gotovo trećinu ukupnog stanovništva. Odabiru teme pristupila sam s namjerom proučavanja života sluškinja u srednjem vijeku, a život u Dubrovniku doima se posebno zanimljivim jer je riječ o trgovačkom središtu i sjecištu puteva lokalnog stanovništva i mnogih stranaca. Smatram da će biti posebno zanimljivo sagledati kako se odvijao život dubrovačkih sluškinja. S namjerom da što preciznije opišem njihov život, rad sam strukturirala na način da prati gotovo sve životne faze jedne sluškinje. Budući da arhivski izvori ne govore o kućnoj posluzi prije 1278., za pisanje ovog rada koristila sam se arhivskom građom nastalom nakon navedene godine. Za razdoblje od druge polovice 13. do 15. stoljeća sačuvano je puno arhivske građe. Iako ona većim dijelom govori o životu bogatijih građana i vlastele, izvori u kojima se spominju sluškinje pružaju dobar uvid u njihov život i svakodnevicu. Izvori za proučavanje sluškinja u srednjovjekovnom Dubrovniku su ponajviše ugovori o stupanju u službu, sudske presude, ugovori o mirazu, oporuke i slično. Uz relevantnu literaturu, za izradu ovog rada koristila sam književna djela dubrovačkih pisaca iz renesansnog i ranonovovjekovnog razdoblja. Kako napominje Zdenka Janeković Römer, „osobito su komedije prave male povijesne ključanice kroz koje možemo viriti u dubrovačke kuće i malo prisluškivati što se ondje događa".[3] Cilj ovog diplomskog rada

[1] Michelle Perot, *Moja povijest žena* (Zagreb: Ibis grafika, 2009.); Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 29 (1996.): 273-287.
[2] Više o tome u 2. poglavlju.
[3] Zdenka Janeković Römer, „Pučka krv i plemstvo duha", u: *Pučka krv, plemstvo duha: zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću,* ur. Davor Dukić (Zagreb: Disput, 2005.), 47.

je proučiti položaj sluškinja u srednjem vijeku unutar obitelji i društva. Ovim radom ujedno želim osvijetliti nepoznat, nevidljiv svijet žena unutar srednjovjekovnog društva na temelju postojećih arhivskih izvora i bibliografije. Prvenstveno me zanima slika Dubrovnika i svakodnevice jedne sluškinje u tom razdoblju. Kakav je bio pravni položaj sluškinja u društvu? Koliko su bile plaćene za svoj rad? Kakvi su odnosi prevladavali između njih i gospodara? Što znamo o mirazu i udaji sluškinja, a što o njihovoj djeci? Isto tako, zanima me što se događalo sa sluškinjama u bijegu i nakon njega. Što nam o njima govore arhivski izvori, a što pjesnička djela koja su nastala u vrijeme humanizma i renesanse? Ovo su neka od postavljenih pitanja čiji će nam odgovori uvelike pomoći u boljem razumijevanju svakodnevnog života i mentaliteta srednjovjekovnog čovjeka. S obzirom da svi ugovori, krađe i bjegovi nisu uvijek zapisani, potrebno je naglasiti da rezultati ove analize ne mogu predstaviti stvarnu sliku života sluškinja od 13. do 15. stoljeća. Osnovni problem koji se javlja prilikom proučavanja položaja žena u srednjovjekovnom društvu je nedostatak podataka koji se odnose na privatan život.

Imajući na umu da je u domaćoj i stranoj historiografiji do sada mnogo pisano o Dubrovniku u srednjem vijeku, nadam se da ću ovim radom dati doprinos u proučavanju povijesti žena te da će on biti koristan i poticajan budućim čitateljima i proučavateljima srednjovjekovne povijesti.

2. Historiografija

Poviješću žena u srednjovjekovnim gradovima do sada su se bavile mnoge povjesničarke, a u posljednje je vrijeme interes počeo pokazivati sve veći broj povjesničara. U ovom radu, uz relevantnu hrvatsku literaturu, korišteni se tek neki nezaobilazni radovi stranih povjesničara koji u radu nisu detaljnije spomenuti, ali u svakom slučaju doprinose komparaciji materijala i dobivanja šire slike prostornog i vremenskog okvira teme. To su ponajprije radovi Davida Herlihyja, Shulamith Shahar i Edith Ennen.

David Herlihy dao je veliki doprinos knjigom *Medieval Households* koja predstavlja nezaobilaznu literaturu prilikom istraživanja srednjovjekovnih obitelji. Autor govori o srednjovjekovnoj svakodnevnici i donosi pregledno pojmovno određivanje obiteljskih struktura, mogućih odnosa u obiteljima te sustavno prikazuje povijesni razvoj institucije obitelji od razdoblja kasne antike do razvijenog srednjeg vijeka.[4] Kako bi se pobliže prikazala uloga žene u obitelji, bračni život i majčinstvo, korišten je zbornik radova *Women, Family and Society in Medieval Europe: Historical Essays, 1978-1991*, u kojem se nalaze radovi koji propituju položaj žena te ukazuju na važnost bavljenja poviješću žena u pokušaju shvaćanja srednjovjekovnog društva u cijelosti.[5]

Važno je spomenuti i radove Christiane Klapisch-Zuber koja se bavila poviješću žena u kontekstu braka i obitelji u kasnosrednjovjekovnoj i renesansnoj Italiji. Njezino djelo *Women, Family, and Ritual in Renessaince Italy* predstavlja sintezu koja otkriva sve društvene slojeve, a posebice su značajni dijelovi u kojima otkriva život Talijana 14. i 15. stoljeća, posebno Toskanaca. Autorica je u knjizi prikazala svakodnevni život u toskanskim kućanstvima navodeći pripadnike svih društvenih slojeva, a za ovaj rad su najbitnija poglavlja u kojima se otkriva položaj žena kroz različite uloge u obitelji u društvu.[6]

Koristila sam djelo povjesničarke Shulamith Shahar, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages* koje je od posebnog značaja pri proučavanju pravnog položaja žena

[4] David Herlihy, *Medieval Households* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.).
[5] David Herlihy, *Women, Family and Society in Medieval Europe: Historical Essays, 1978 - 1991*. (Providence – Oxford: Berghahn Books, 1995.).
[6] Christiane Klapisch-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renessaince Italy* (Chicago i London: University of Chicago Press, 1985.).

u srednjem vijeku. U knjizi je zasebno obrađen život žena u gradovima i na selu kroz razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na području Zapadne Europe.[7]

Njemačka povjesničarka Edith Ennen napisala je djelo *Frauen im Mittelalter* koje je korisno pri sagledavanju načina identifikacije žena u srednjem vijeku kao i njihova načina života. Za ovaj rad osobito je korisno treće poglavlje u kojem je detaljnije obrađeno razdoblje kasnog srednjeg vijeka. Za pisanje ovog rada koristila sam engleski prijevod djela.[8]

Prilikom proučavanja sluškinja kao i komparacije sa susjednom Italijom, zanimljivo je djelo Roisin Cossar, *Clerical Households in Late Medieval Italy*, u kojem autorica govori o životu klerika, ali i laika koji su bili dio njihove svakodnevice. Za ovaj rad najznačajnije je četvrto poglavlje u kojem je riječ o slugama i sluškinjama koji su živjeli sa svećenicima u kasnom 14. stoljeću.[9]

Srpska povjesničarka Dušanka Dinić Knežević prva je pisala o ženama o Dubrovniku. Djelom *Položaj žena u Dubrovniku od XIII. do XVI. veka* dala je doprinos u proučavanju roblja i slobodne kućne posluge. Ona je obuhvatila sve društvene slojeve kojima su pripadale žene i nastojala svaki sloj posebno obraditi, onoliko koliko su joj to omogućili arhivski izvori. Za ovaj rad korisni su njezini radovi u kojima se bavi migracijama. U djelu *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka* autorica se zasebno posvetila roblju i slobodnoj posluzi u Dubrovniku. Zabrane o trgovini robljem smatra bezuspješnima jer se trgovina i dalje nastavila na dubrovačkom teritoriju.[10] Njezini radovi o migracijama su posebno značajni jer u njima pokušava što jasnije prikazati uzročno posljedična izbijanja kriznih situacija u zaleđu sa stupanjem u službu, a naročito iseljavanjem radne snage.

Kada je riječ o hrvatskoj historiografiji o ženama, važno je spomenuti Mirjanu Gross, koja je početkom devedesetih godina 20. stoljeća u svome radu ukazala na „nevidljive" žene u hrvatskoj povijesti.[11] Medievistika se, kao najstarija grana hrvatske historiografije, razvijala od kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća u skladu sa suvremenom zapadnom historiografijom. Do danas je u Hrvatskoj interes za proučavanje povijesti žena pokazao veliki broj povjesničarki,

[7] Shulamith Shahar, *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages* (Cambridge: University Press, 1983.).
[8] Edith Ennen, *The Medieval Woman* (Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell Inc., 1989.).
[9] Roisin Cossar, *Clerical Households in Late Medieval Italy* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017.).
[10] Dušanka Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku* (Beograd: Srpska akademija Nauka i Umetnosti, 1974.); ista, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka* (Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1995.); ista; „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku", *Jugoslovenski istorijski časopis 1-2* (1974.), 19-40.
[11] Mirjana Gross, „Nevidljive žene", *Erasmus, časopis za kulturu demokracije 3* (1993.), 56-64.

a u posljednje vrijeme raste i broj povjesničara. Razlog tomu vjerojatno leži u povećanju broja istraživača koji se bave srednjim vijekom i svijest o stranim historiografijama. Važno je istaknuti da se u posljednjih četrdeset godina povećao interes za teme kao što su obitelj, svakodnevica i marginalizirane skupine u komunalnim društvima.

Zdenka Janeković Römer autorica je niza radova u kojima se bavila poviješću Dubrovnika i srednjovjekovnih žena. Ona navodi primjer dubrovačke obitelji kao model za istočnojadranske gradske obitelji. Bogatstvo izvora omogućilo joj je definiranje strukture obitelji i kućanstva. Njezini su radovi višestruko korisni jer je u njima prikazan odnos društva i zakona prema ženama, kao i uloga žena prema obitelji i društvu. U radovima se spominju pripadnice svih društvenih slojeva pa tako i sluškinje o kojima autorica navodi značajne podatke. U djelu *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća* autorica je sustavno i sažeto prikazala pravne temelje gradske organizacije, kao i strukturu obitelji i kućanstva. Iako se autorica uglavnom koncentrira na patricijat srednjovjekovnog Dubrovnika, knjiga je važna jer se u njoj navode i ostale društvene skupine. Također bih istaknula djelo *Maruša ili Suđenje ljubavi: bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika* u kojoj je autorica kroz analizu notarskih isprava i sudskih odredbi analizirala cjelokupno društvo srednjovjekovnog grada. Središnja tema djela je brak koji je sustavno razrađen kroz cijeli rad. Autorica je spojem znanstvenog pristupa i literarnog izražaja prikazala sliku dubrovačkog društva u 15. stoljeću, dok je dragocjenost ovog djela sadržana u iscrpnom prikazu srednjovjekovnih žena, ljubavnih odnosa i pravnog položaja. Za ovaj rad najznačajniji su dijelovi njezinih knjiga i članaka u kojima, uz glavni naglasak na srednjovjekovnoj ženi, prikazuje saznanja o sluškinjama u različitim životnim fazama.[12]

Lenka Blehova Čelebić bavila se ženama u srednjovjekovnom Kotoru. Njezino djelo *Žene srednjovjekovnog Kotora* napisano je s motrišta društvenog položaja žena. Autorica obrađuje položaj žene u okviru obitelji, udio žena u gospodarskom životu grada, pravni položaj žena, duhovni život i moral. Uz brojne konkretne primjere iz arhivske građe, autorica nastoji

[12] Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća* (Zagreb: HAZU, 1994.); ista, *Maruša ili Suđenje ljubavi: bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika* (Zagreb: Algoritam, 2008.); ista „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku“, *Raukarov Zbornik* (2005.), 317-345; ista, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji“, *Zbornik radova 4. Istarskog povijesnog biennala* 4 (2011.), 15-32; ista, *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma* (Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1999.); ista, „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 1* (1993.), 27-38.

rekonstruirati sliku svakodnevnice života kotorskih žena. Za pisanje ovog rada najkorisniji su dijelovi o kotorskim sluškinjama.[13]

Doprinos u proučavanju ženske povijesti dala je Slavica Stojan koja je posvetila pažnju svakodnevici renesansnog Dubrovnika, ponajviše u 16. stoljeću. Djelo *Slast tartare: Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika* nastalo je usporedbom Držićevih književnih djela, zapisnika sudske kancelarije i različitih notarskih zapisa koji su zapisani između 1520. i 1580. Autorica je pokušala odrediti sličnosti Držićeva zbiljskog i virtualnog svijeta, otkriti njegove duhovne poticaje i izazove te identificirati stvarne osobe i njihovo ponašanje. Valja spomenuti djelo *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1815)* u kojem autorica na specifičan način analizira pravni i socijalni status te društveni položaj žena u Dubrovniku između 1600. i 1815.[14] Iako ovi radovi pripadaju drugom vremenskom okviru, oni su značajni o okviru ove teme jer autorica navodi brojnu arhivsku građu o sluškinjama iz kasnijih razdoblja i donosi saznanja o ženama u kasnijim stoljećima.

Zrinka Pešorda Vardić je, istražujući antunine u Dubrovniku, posvetila pažnju sluškinjama koje se dovode u odnos s antuninima. Ona u radovima *U predvorju vlasti: Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku* i „Pučka vlastela" donosi podatke o nešto bogatijem sloju pučana, ali i o njihovu odnosu prema ženama. Za ovaj rad najkorisniji su dijelovi u kojima autorica govori o sluškinjama i njihovoj izvanbračnoj djeci.[15]

Za proučavanje posluge u Dubrovniku od posebnog su značaja radovi Nevena Budaka. U članku „Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj" autor navodi saznanja u okviru proučavanja društveno-ekonomskog razvoja istočnojadranskog prostora. Rad se bavi odnosom poslodavaca i izvršitelja posla, ukazuje na veze između kriznih razdoblja i migracija stanovništva te objašnjava povezanost navedenog s trgovinom ljudskom radnom snagom. Nadalje, u članku „Slavery in Renaissance Croatia. Reality and Fiction", autor govori o trgovini robovima duž jadranske obale. Također, ističe da su pjesnici i govornici mogli izvještavati o stvarnim događajima, ali službena izvješća i ugovori prikazuju stvarnost društva

[13] Lenka Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora* (Podgorica: CID, 2002.).
[14] Slavica Stojan, „In Search of Identity: Real People Behind Držić's Characters", *Dubrovnik Annals 10* (2006.), 31-58; ista, *Slast tartare: Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika* (Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2007.); ista, *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1815)* (Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti, 2003.).
[15] Zrinka Pešorda Vardić, „"Pučka vlastela": Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku", *Povijesni prilozi 33* (2007.), 215-236; ista, *U predvorju vlasti: Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku* (Zagreb: Dubrovnik: Hrvatski institut za povijest; HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012.)

(razlike između realnosti i fikcije). Za ovaj rad najznačajniji su dijelovi članka oni u kojima autor govori o oslobađanju serva i ancila te prelasku na poluslobodnu i slobodnu radnu snagu. Za razliku od muškaraca koji su sami sklapali ugovore, žene najčešće ulaze u službu po volji njihovih roditelja ili braće. Autor zaključuje da su servi i famuli sudeći prema statutarnim odredbama bili smatrani dijelom gospodarove porodice te upućuje na potrebu daljnjeg istraživanja položaja ostalih članova kućanstva, poput ljudi koji se navode u izvorima, a nisu krvno vezani s osnivačem obitelji.[16]

Radovi Zorana Ladića donose podatke o oporukama i oporučnim legatima. Za pisanje ovog rada korišteni su radovi u kojima autor donosi saznanja o istočnojadranskim oporukama razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. Najznačajniji su oni dijelovi u kojima autor navodi niz odredbi u gradskim statutima i raspodjelu imovine među nasljednicima. Iz oporuka se nazire i odnos gospodara prema sluškinjama koji im nerijetko ostavljaju različite vrste legata.[17]

Zrinka Nikolić Jakus napisala je djelo *Rođaci i bližnji* u kojem detaljno objašnjava obiteljske strukture i rodbinske odnose u ranom srednjem vijeku u Dalmaciji. U ovom sam se radu, između ostalog, koristila člankom „Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću" u kojem autorica donosi podatke o spomenu stanovnika Rame, odnosno Bosne u pisanim izvorima dalmatinskih gradova, osobito notarskim spisima s kraja 13. stoljeća. Također, koristila sam još nekoliko članaka u kojima se autorica bavila poviješću djetinjstva, sklapanju braka i odnosa u obitelji, pri čemu osobit naglasak stavlja na istraživanje teme osjećaja između roditelja i djece u prošlosti na primjeru brige i odnosa roditelja prema djeci.[18]

---

[16] Budak, Neven. „Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu", *Historijski zbornik* (1985.), 115-130; isti, „Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (1986.), 51-68; isti, „Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu", *Radovi Instituta za hrvatsku povijest 17* (1984.), 5-34; isti, „Slavery in Renaissance Croatia. Reality and Fiction", u: *Mediterranean Slavery Revisited (500–1800) – Neue Perspektiven auf mediterrane Sklaverei (500–1800)*, 75-96; isti, „Struktura i uloga serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", *Starohrvatska prosvjeta 14* (1985.), 347-360; isti. „Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj", *Historijski zbornik* (1984.), 105-138.

[17] Zoran Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti* 20 (2002.), 1-27; isti, "O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka", u: Raukarov Zbornik, 607-623; isti, „Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna", *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* vol 17 (1999.), 17-29.

[18] Zrinka Nikolić Jakus, *Rođaci i bližnji* (Zagreb: Matica hrvatska, 2003.); ista, „Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću", u: *Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami",* (2016.), 347-373; ista, „Povijest djetinjstva u srednjem vijeku i povijest emocija: osjećaji roditelja prema djeci kao primjer istraživačkog pristupa temi osjećaja u prošlosti", *Historijski zbornik* vol. 68, br. 2 (2016.), 377-381; ista, „Povijest

Marija Karbić bavi se poviješću žena, djece i obitelji ponajviše na području srednjovjekovne Slavonije. Ona na osnovi sačuvanih pravnih odredbi i spisa nastalih u svakodnevnom životu gradskih naselja u međurječju Save i Drave govori o položaju žena i djece u tim naseljima. Nastoji utvrditi dobne granice djetinjstva, prosječan broj djece u obitelji, položaj djeteta u obitelji, odnos prema djeci bez roditelja te načine na koje je društvo štitilo djecu. Podatke iz gradskih naselja Međurječja nastoji usporediti sa situacijom na izvangradskom području te dopuniti s podatcima iz slavonskih gradova bliskih ugarskim gradovima. Za pisanje ovog rada najznačajniji su dijelovi u kojima se autorica bavi temom siročadi, određivanjem skrbnika i njihovom ulogom te odredbama o zaštiti djece.[19]

Za pisanje ovog rada korisna je knjiga Marije Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena*, u kojoj se autorica detaljno bavi položajem žena u istarskim komunalnim društvima, posebice na primjeru Novigrada u 15. i 16. stoljeću. Riječ je o različitim aspektima života običnih žena – od položaja u braku i obitelji, preko uloge u gospodarskom životu, seksualnosti i majčinstva, do pojava na marginama društva, prostituciji, kaznenim djelima i slično. Također, koristan je i autoričin članak „Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću“, temeljen na odredbama istarskih Statuta, sudskih spisa novigradske kancelarije i buzetske notarske knjige. Autorica analizira istarski sustav nasljeđivanja, biranje bračnog partnera i udaju, ulogu obitelji, odnos djece i roditelja te pitanje skrbništva.[20]

U razumijevanju pravne podloge teme ovoga rada, od velike su mi pomoći bili radovi Luje Margetića i Nelle Lonze. Lujo Margetić je autor većeg broja radova o hrvatskoj srednjovjekovnoj povijesti u kojima se komparativno bavi obiteljskim i obveznim pravom. Radovi se sastoje od tumačenja odredbi Statuta gradova i općina, s primjerima njihove primjene uz podrobna stručna objašnjenja.[21] Nella Lonza u radu *Pod plaštem pravde* donosi iscrpan

djetinjstva u srednjem vijeku i povijest emocija: osjećaji roditelja prema djeci kao primjer istraživačkog pristupa temi osjećaja u prošlosti“, ista, „Zaruke i brak u srednjovjekovnom Dubrovniku“, *Otium* 4 (1996.), 77-84.

[19] Marija Karbić, „Nije, naime, njezina duša drugačija nego kod muškarca – položaj žene u gradskim naseljima međurječja Save i Drave u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, u: *Žene u* Hrvatskoj, 57-76; ista, „Prilog poznavanju položaja djece u srednjovjekovnim gradskim naseljima u međurječju Save i Drave”, *Scrinia Slavonica* 3 (2003.), 57-69.

[20] Marija Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena: Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima – primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću* (Zagreb: Srednja Europa, 2006.); ista, „Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću“, *Povijesni prilozi 29* (2005.), 59-77.

[21] Lujo Margetić, *Hrvatsko srednjovjekovno nasljedno i obiteljsko pravo* (Zagreb: Narodne novine, 1996.); isti, *Srednjovjekovno hrvatsko pravo: obvezno pravo* (Zagreb: HAZU, 1997.).

pregled kaznenog prava u Dubrovačkoj Republici 18. stoljeća. Za ovaj rad najkorisnije je poglavlje u kojem autorica govori o razvitku statutarnog prava do 18. stoljeća.[22]

3. Izvori

Sačuvane odluke Gradskog vijeća od 13. stoljeća pa nadalje najpouzdaniji su izvor za promatranje statusa služinčadi u srednjovjekovnom Dubrovniku. Dubrovački statut sadrži široki broj odredbi koje su povezane s tim društvenim slojem, a usporedba s notarskim ispravama omogućava pogled u provođenje ili neprovođenje statutarnih odredbi. Dostupne arhivske knjige počinju od 1278. što ujedno predstavlja nemogućnost stvaranja oštrih zaključaka o svim pitanjima o sluškinjama prije navedene godine. Arhivske knjige nisu u cijelosti sačuvane u svim svojim serijama i godinama, tako da postoje sadržajne i vremenske praznine. Prema tome, u radu su navedeni podaci počevši od kraja 13. pa do kraja 15. stoljeća.

Temeljna vrela za analizu sluškinja od 13. do 15. stoljeća u Dubrovniku su arhivski zapisi različitog karaktera koji se nalaze u serijama *Diversa Notariae* (Razni zapisi Notarijata) i *Diversa Cancellariae* (Razni zapisi Dubrovačke kancelarije). *Diversa Notariae* je fond općeg karaktera koji je iznimno važan za upoznavanje dubrovačkog javnog i privatnog života te bolje razumijevanje političkog, kulturnog i ekonomskog života srednjovjekovnog Dubrovnika. U njemu se u najvećoj mjeri nalaze razne vrste ugovora. S navedenim fondom usko su povezani *Diversa Cancellariae*. Važno je spomenuti da Kancelarija u užem smislu zapisuje sudske poslove (tužbe, ročišta, iskaze svjedoka, presude), oglase o prodaji nekretnina i drugo, dok Notarijat zapisuje razne vrste isprava (zadužnice, kupnje i prodaje, miraze, punomoći, oporuke, agrarne ugovore). Zapisi o ženidbenim ugovorima i mirazima mogu se naći i u fondu *Libri Dotium,* a oporuke u *Testamenta Notariae*. Sudski registri sačuvani su u serijama *Lamenta de intus, Lamenta de foris, Lamenta de intus et de foris* i *Libri de maleficiis*. U njima su bilježene razne optužbe plemstva i puka, navodeći pritom svađe, krađe, fizičke napade i ubojstva. U radu je korišten jedan izvor iz serije *Debita Notariae* (Dugovi i zadužnice Notarijata).

Svaki izvor, ovisno o vrsti, pisan je u određenom formatu i koristi karakteristične formule. Struktura zapisa se razlikuje ovisno o predmetu, ali brojni se elementi ponavljaju. Ono što je zajedničko svim izvorima je datum, a nakon kojeg slijedi formula karakteristična za

[22] Nella Lonza, *Pod plaštem pravde: kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1997.).

određeni tip zapisa. Zapisi su redovito kratki i sadrže samo sažetak procesnih radnji. Pisani su kancelarijskom goticom i srednjovjekovnim latinskim jezikom, a unutar jednog registra najčešće se spominje više notara. U nekim se izvorima pojavljuju hrvatske i talijanske riječi na temelju kojih možemo zaključiti da pojedinci nisu poznavali latinski jezik. Različite vrste izvora nam omogućuju da sluškinje u Dubrovniku, ali i povijest dubrovačke komune promatramo iz različitih perspektiva. U notarskim se knjigama nalazi bogat, raznovrstan i iscrpan isječak dokumenata koji mogu poslužiti ne samo za istraživanje dubrovačke povijesti, već i njegova zaleđa.

Za pisanje ovog rada bile su korisne zbirke izvora koje je objavio Gregor Čremošnik. On je posvetio veliku pažnju proučavanju položaja kućne posluge, preciznije roblja u Dubrovniku. Objavio je više zbirki izvora iz dubrovačke i bosanske povijesti. Počeo je s izdavanjem isprava i akata iz najstarijih kronološki vođenih arhivskih knjiga, počevši s 1278. Objavio je i nekoliko djela u kojima govori o kućnoj posluzi u različitim vremenskim periodima. Posebnu pažnju privukla je njegova knjiga *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka* u kojoj je objavio niz dokumenata koji se tiču veza Dubrovnika sa slavenskim zaleđem, iz serije Dubrovačkog arhiva *Diversa Cancellariae I,* 1310. – 1313. (ali isključivo za 1310.). Na temelju statističkih podataka nastojao je ilustrirati tezu o prijelazu sa zapošljavanja neslobodne radne snage na slobodnu, do čega je, po njegovu mišljenju, došlo početkom 14. stoljeća. Također, prilikom proučavanja kućne posluge u Dubrovniku nezaobilazne su Čremošnikove zbirke izvora *Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva: Kancelarijski i notarski spisi g. 1278-1301* te *Spisi dubrovačke kancelarije*. U ediciji *Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva: Kancelarijski i notarski spisi g. 1278-1301*. detaljno je obradio dubrovačke izvore, koncentrirajući se najvećim dijelom na serve kao kućnu poslugu. Također, objavio je i niz tekstova iz serije Dubrovačkog arhiva *Diversa Cancellariae I* (1310 – 1313), ali isključivo za 1310. U predgovoru je naveo statističke podatke kojima je nastojao razjasniti tezu o prijelazu neslobodne radne snage na slobodnu. U ediciji pod naslovom *Spisi dubrovačke kancelarije. Spisi notara Tomazina de Savere 1278–1282* objavio je prijepis brojnih sudskih procesa, kupoprodajnih ugovora, odluke suda i drugih zapisa koji su nastali u Dubrovačkoj Republici u vremenskom razdoblju između 1278. i 1282. Edicija sadrži originalan tekst na latinskom jeziku i prijevod na hrvatski jezik. U objema edicijama redao je dokumente pomiješano iz raznih serija kronološkim redom.[23]

[23] Gregor Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka*, Istorijsko pravni zbornik, g. I, sv. 1, Sarajevo 1949; isti. *Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva: Kancelarijski i notarski*

Josip Lučić je u izdanju *Spisi dubrovačke kancelarije* (2. svezak) objavio zapise notara Tomazina de Savere od 1282 – 1284. Također, u istom izdanju nalaze se zapisi iz fonda *Diversa Cancelariae I* (1282 – 1284) i *Testamenta I* (1282 – 1284). U trećem svesku obradio je zapise Tomazina de Savere koji su zabilježeni u seriji *Diversa Cancellariae II* (1284 – 1286) i notara Aca de Titullo iz serije *Diversa Cancellariae III* (1295 – 1297). Notar Tomazino de Savera zapisao je podatke o ročištima, pritužbama, obligacijama, različitim svjedočenjima, kneževim presudama i drugim sličnim postupcima. Na početku izdanja navodi da notarski zapisi nisu svi kronološki poredani. Notar Aço (*Açonius*) de Titullo zapisao je nešto manje zapisa o sudskim ročištima, prodaji posjeda, različitim potraživanjima, prijavama, zadužnicama, ugovorima, iskazima svjedoka i sličnom.[24]

U radu su korištena i dva izdanja koje je obradio i objavio i Mihailo Dinić, *Iz dubrovačkog Arhiva III* i *Odluke Veća Dubrovačke Republike II*. Iako je već u sadržaju izdanja *Iz dubrovačkog Arhiva III* navedeno da su u knjizi zastupljeni izvori o roblju i patarenima, u pojedinim dokumentima spominju se *famule* i *servitalis*. Zastupljeni izvori datiraju počevši od 1305. do kraja 15. stoljeća.[25]

U serijama *Liber maleficiorum* i *Libri de maleficis* (Knjige zločina) kazneni predmeti počeli su se zapisivati prije 1279. U njima su zabilježeni zločini počinjeni na čitavom prostoru dubrovačke komune. Iz 13. i 14. stoljeća sačuvana su četiri upisnika. Prvi je, iz 1284 - 1285. objavio Josip Lučić, a drugi iz 1312 - 1313. Nella Lonza i Zdenka Janeković Römer. Upisnici iz 1348 - 1350. i 1371 - 1374. još nisu objavljeni, a čuvaju se u Državnom arhivu u Dubrovniku.[26]

spisi 1278 – 1301 = Acta cancellariae et notariae annorum 1278 – 1301 = Monumenta historica archivi Ragusini, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 1, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1932.; isti, *Monumenta historica Ragusina – Spisi dubrovačke kancelarije. Spisi notara Tomazina de Savere 1278 – 1282.* Sv. 1., Zagreb: JAZU, 1951.

[24] Lučić, Josip. *Monumenta historica Ragusina – Spisi dubrovačke kancelarije*. Sv. 2. *Zapisi notara Tomazina de Savere 1282 – 1284. Diversa Cancelariae I (1282 – 1284), Testamenta I (1282 – 1284).* Zagreb: Razred za društvene znanosti , JAZU, 1984.; isti, *Monumenta historica Ragusina – Spisi dubrovačke kancelarije,* Sv. 3., *Zapisi notara Tomazina de Savere 1284 – 1286,* Zagreb: JAZU, 1988.

[25] Mihailo Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, Knj. 3. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 22. Fontes rerum slavorum meridionalium, Beograd: Srpska kraljevska akademija, Naučno delo, 1967; isti; *Odluke Veća Dubrovačke Republike*, Knj. 2. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 21. Beograd: SANU, 1964.

[26] Nella Lonza, Zdenka Janeković Römer, „Dubrovački "Liber de maleficiis" iz 1312-1313. godine“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb 25* (1992.), 173-228. (dalje: LM)

Za pisanje ovog rada, uz spomenutu objavljenu građu, radila sam istraživanje na odabranoj i dosad neobjavljenoj notarskoj građi u Državnom arhivu u Dubrovniku, koju je u svojim radovima citirala Dušanka Dinić Knežević.

4. Sluškinje u srednjovjekovnoj terminologiji

Poznavanje terminologije nameće se kao nezaobilazan zadatak prilikom bavljenja različitim slojevima srednjovjekovnog društva. Tumačenje i prijevod pojedinih izraza nerijetko su dovodili povjesničare u zabludu. Nedostatak izvornog materijala s istočnojadranskog područja onemogućava stvaranje čvrstih zaključaka. Stoga se povjesničari najčešće pozivaju na rezultate povjesničara u Italiji koja je svojim geo-socijalnim karakteristikama najsličnija istočnim jadranskim komunama. Termini koji se navode u notarskim ispravama zbunjivali su znanstvenike. Razlog tomu može ležati u činjenici da su robovi koji su se prodali za taj čin dobili novčanu naknadu, dok su sluge i sluškinje sklopili ugovor. Neven Budak je, bavećи se detaljnije ovom problematikom, zaključio da prijevodi latinskih termina često nisu bili temeljeni na potrebnim istraživanjima. Usporedno s time pojavile su se riječi kojima su pridavana kriva ili samo djelomično točna značenja.[27]

Servi i famuli bili su sastavni dijelovi seoskih i gradskih društava duž istočnojadranske obale kroz čitav srednji vijek. Servi (*servus*) predstavljaju neslobodne ljude koji nisu imali pravo slobode kretanja, sudjelovanja u sudskim postupcima, samostalnog raspolaganja imovinom kao ni osnivanja obitelji po vlastitoj želji. Robinje (*ancile*) su spadale u kategoriju *serva*, tj. gotovo potpuno pravno neslobodne pomoćne radne snage. Iako je u literaturi uvriježen naziv „rob“, Neven Budak ga je odbacio jer se povezuje s potpuno bespravnom osobom. Robovi u srednjem vijeku nisu bili u potpunosti vlasništvo svojih gospodara, premda ih ponekad dubrovački izvori tako označavaju. Servi i ancile su mogli steći slobodu na različite načine, što je ujedno dovelo i do poboljšanja njihova položaja. Oslobađanje je ponajprije ovisilo o volji gospodara, ali i o društveno-gospodarskim procesima i njihovu intenzitetu. Oslobađanje serva i ancila s dubrovačkog područja može se pratiti od 1280. do 1400. Učestalije oslobađanje radne snage javilo se u razdoblju od 1280. do 1283. U 14. stoljeću zabilježen je manji broj isprava koje svjedoče oslobađanje. Važno je istaknuti da je u prvoj polovici 14. stoljeća zabilježeno oslobađanje nekoliko osoba intervencijom kneza i njegovih sudaca, iz čega proizlazi da se

[27] Budak, „Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu", 5-34.

postepeno promijenio stav prema neslobodnim ljudima. Gospodari su oslobađali neslobodnu radnu snagu iz različitih razloga. U oporukama se najčešće navodi da to čine za spas svoje duše ili duše bližnjih. Ljudi u srednjem vijeku nastojali su posljednjom voljom ispraviti postupke koje su podsvjesno smatrali nepravednima. Oslobađanje serva bilo je, nesumnjivo, potaknuto ekonomskim čimbenicima, no njih je teže utvrditi. Uz prethodno navedene, pojavljuju se i različiti posebni razlozi zbog kojih su pojedinci stekli slobodu. Iz 14. stoljeća zabilježen je veći broj osoba koje su bile oslobođene protiv volje gospodara, a oslobađanje su izvršili predstavnici vlasti, knez i suci.[28]

U drugu kategoriju spadaju *famuli* odnosno *servientes,* koji se smatraju poluslobodnom radnom snagom jer ih karakteriziraju određena pravna ograničenja samo u vrijeme trajanja ugovora kojim su se vezali za poslodavca. Oni su, kao i servi, obavljali pomoćne kućanske poslove u kućanstvima, obrtima, trgovini, polju, a uz poslodavca ih je vezao ugovor na određeno ili neodređeno vrijeme. Slobodni ljudi su u prvom redu uživali u boljem odnosu zajednice prema njima samima, ali i u novim mogućnostima ekonomskog djelovanja. Njihov pravni i materijalni položaj bio je poboljšan te su ujedno stekli i pravo izbora zanimanja. U komunalnim je društvima na istočnom Jadranu sve do kraja 13. stoljeća poprilično brojna bila neslobodna radna snaga koja se u izvorima navodi kao *servi* i *ancile* (*ancillae*). Njih je postupno zamijenila poluslobodna radna snaga, *famuli*. Prema tome, pravni položaj sluškinja, iako je bio nešto bolji, nije se mnogo razlikovao od položaja robova. Premda su osobe koje su stupale u službu bile stvarno vrlo bliske servima, formalno se radilo o slobodnim ljudima koji su mogli ravnopravno sklopiti ugovore s poslodavcima, odnosno trgovcima radnom snagom. Izrazi koji se javljaju u notarskim zapisima za novu vrstu kućne posluge su *serv* i *serviens* za muškarce i *famula* ili *servitalis* za žene. Na temelju toga, vidljivo je da se promjenom društvenog položaja promijenio i naziv službe. U ugovorima o stupanju u službu, radna snaga izjavljuje dolazi li služiti (*ad serviendum*) ili stanovati (*ad standum*) kod gospodara.[29]

Prema mišljenju Susan Mosher Stuard, iako različiti nazivi za označavanje sluškinja u srednjovjekovnom Dubrovniku (*famuli, famulae, homines, servientes, pueri, puellae, ancillae*) sugeriraju nov i slobodniji položaj, ti nazivi „obscure rather than reveal legal status". Znanstvenica k tome primjećuje da je na Balkanu i u područjima uz Jadransko more uvijek postojao sustav koji je, nastavljajući staru praksu, bio u stanju zadovoljiti potražnju robova.[30]

[28] Budak, ″Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu″, 118, 126.
[29] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, 149.
[30] Susan Mosher Stuard, „Urban domestic slavery in Medieval Ragusa", *Journal of Medieval History 9* (1983.), 162.

Prema mišljenju Nevena Budaka, *servi* i *ancile* su termini koji su označavali robove, dok su ostali termini bili korišteni kao inačice naziva za sluge.[31]

Autoricu Paolu Pinelli robovi i sluge dovode u zabunu, možda zato što su robovi dobili plaću prodajući se, dok su sluge sklapale ugovor s budućim gospodarom. Prema njezinu mišljenju sluškinje nisu bile u mnogo boljem položaju od roblja jer su i one mogle biti kupljene, prodane, posuđene, zaplijenjene zbog dugova gospodara ili pak davane u miraz. Ovo je vjerojatno bilo češće na kraju 13. i u početku 14. stoljeća jer se u kasnijim stoljećima rijetko pojavljuju navedene radnje. Također, Pinelli navodi da je služinčad uvezena iz dalekih krajeva bila u težem položaju, osuđena na doživotnu marginalizaciju. Sluge i sluškinje koji su stigli izdaleka često su potpisivali ugovor za doživotnu službu, zbog čega se njihov položaj sve više izjednačavao s položajem robova, iako je odnos s gospodarom formalno bio uređen ugovorom.[32]

Razumljivo je da se položaj posluge mijenjao kroz stoljeća, stoga valja imati na umu da položaj *famula* u kasnom srednjem vijeku nije jednak onome s početka srednjeg vijeka.[33] Pravni položaj sluga i sluškinja bio je, međutim, malo „bolji" od robova koji su predstavljali gospodarevo vlasništvo.[34] Budući da u Dubrovačkom statutu nema odredbi koje govore o procesu oslobađanja *serva* i *ancila* te prelasku na slobodnu radnu snagu, ta se pojava može promatrati kao rezultat različitih društvenih promjena čije korijene valja tražiti na razmeđu 13. stoljeća. Stjecanje slobode i poboljšanje položaja unutar društva u većini slučajeva nisu značili apsolutnu neovisnost bivših serva o gospodarima. Oni su i dalje bili vezani uz njega i njegovu obitelj, samo što je ona bila prisutna u manjoj mjeri nego ranije.[35]

Prema arhivskim izvorima i literaturi, postoje različiti nazivi za dubrovačku sluškinju, *famula, serva, godišnica, fantesca, raba, djevojka, čupavica, divljaka, ogota* i drugi. Neki spomenuti nazivi su jezične dublete, dok se ostali razlikuju u značenjskim nijansama, ovisno o starosnoj dobi, ulozi koju je sluškinja imala u gospodarevoj kući te odnosu gospodara prema ženskoj posluzi. Količina inačica koje su se upotrebljavale za naziv ženske posluge u Dubrovniku, potvrđuje da je riječ o značajnoj skupini koja je u samom gradu činila gotovo

[31] Budak, „Slavery in Renaissance Croatia. Reality and Fiction", 79.
[32] Paola Pinelli, „Od Dubrovnika do Firenze: bilješke o novačenju posluge u 15. stoljeću", *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 46 (2008.), 73.
[33] Budak, „Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu", 5-34; isti, "Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", 51-68.
[34] Budak, „Slavery in Renaissance Croatia. Reality and Fiction", 80.
[35] Budak, „Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu", 129.

trećinu stanovništva. U Gradu je postojala i služinačka hijerarhija, prema kojoj su na dnu bile *čupe* ili *čupice* kako su obično nazivali svježe prispjelu žensku služinčad u gradski milje (uz svu silu pogrdnih imena koja su im dodijelili kasnije). Dolaskom u službu su ih presvlačili u služinska odijela od grube smeđe vunene tkanine (raše) i poučavali pristojnom ponašanju i utišanom glasu. *Spravljenicama* su se nazivale žene koje su najčešće bile u dobi od dvadesetak godina i već su imale za sobom najintrigantnije situacije koje je donosila služba, a stečeno iskustvo koristilo im je bez obzira na to jesu li željele nastaviti s radom kod dotadašnjih gospodara ili promijeniti svoj život udajom odnosno zarađujući na neki drugi način. Sluškinje su po završetku službe najčešće ostajale u Dubrovniku, ali bilo je i onih koje su se vratile na selo. Kada bi se bivše sluškinje poželjele grada, mogle su ponovno potpisati ugovor služenja na godinu dana. One su se nazivale *godišnice* i, za razliku od mladih i neiskusnih seoskih djevojaka, bile su zrelije i iskusnije, a samim time i svjesnije opasnosti koje su prijetile u svakodnevici gradskoga života i načina na koji se od njih obraniti.[36] Simone Roux je, bavećі se Parizom u srednjem vijeku, navela da su gospodari tražili od sluškinje, ali i sluge, koji su došli na sezonski ili jednogodišnji rad – preporuku.[37] Pretpostavljam da se to ponekad prakticiralo i u Dubrovniku, samo što nije dokumentirano u literaturi jer ne postoje izvori koji to dokazuju.

5. Porijeklo sluškinja i ugovori o stupanju u službu

Obilje materijala, ponajviše sačuvanog u Dubrovačkom arhivu, omogućava da se proces doseljavanja stanovništva balkanskih zemalja u Dubrovnik prati kroz čitav srednji vijek i da se utvrdi što je sve utjecalo na ondašnji svijet da napušta svoja ognjišta i kreće u novi život najčešće pun neizvjesnosti. Praćenje migracija ujedno daje i pogled na društvene slojeve koji su bili najpokretljiviji. Iako je Dubrovački arhiv jedan od najbolje očuvanih arhiva na ovom prostoru, praćenje migracija u jednom srednjovjekovnom gradu nije nimalo jednostavno. Svaki došljak nije zabilježen u ispravama, što nalaže da podaci i statistike na čitavoj dostupnoj građi nisu i ne moraju biti konačni. U ovom ću poglavlju najprije skrenuti pažnju na kretanje radne snage prema Dubrovniku i izvan njega. Na taj se način stvara jasnija slika migracija koja se može proučavati na temelju uzroka i posljedica. Posvetit ću se, između ostalog, proučavanju uvjeta, okolnosti i obećanja koji se mogu iščitati iz arhivskih izvora. Iako se u radu ne bavim

[36] Stojan, *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1815)*, 376-377.
[37] Simone Roux, *Paris in the Middle Ages* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.), 137.

robinjama, osjećam potrebu da ukratko sumiram nekoliko važnih podataka o njima, kako bih, usporedno s tim, mogla napraviti komparaciju u odnosu na slobodnu radnu snagu. Do danas je o roblju objavljen velik broj znanstvenih radova domaćih i stranih povjesničara.

O ropstvu su, kao i o slobodnoj kućnoj posluzi, pisali mnogi pjesnici i govornici, koji su u svojim djelima prikazivali svakodnevicu srednjovjekovnog čovjeka. Koliko god da su njihova djela povezana sa stvarnošću, ona ne oslikavaju nužno stvarnost onoga vremena. Kombinacija relevantne literature, empirijskih podataka i književnih djela ipak doprinosi boljem shvaćanju trgovine ropstva, slobodne kućne posluge kao i posljedica koje su pratile društvo u cjelini.

5.1. Migracije i porijeklo

Jedna od karakteristika istočnojadranskih gradova, a samim time i Dubrovnika, je doseljavanje stanovništva iz balkanskog zaleđa. Gradovi na obali rasli su ponajprije priljevom ljudi iz zaleđa, među kojima su bili pripadnici različitih društvenih slojeva. Nagli razvoj gradova na jadranskoj obali doveo je do sve veće potrebe za radnom snagom. Taj je proces bio popraćen trgovinom radne snage koja je u srednjem vijeku bila poprilično unosan posao. Tijekom 13. i 14. stoljeća migracija je postala značajna i počela je utjecati na jadranska društva, dok je u 15. i 16. stoljeću doživjela vrhunac. Seljaci iz okolice u gradu su tražili sigurnu ekonomsku egzistenciju, ali su njegovi poticaji za migraciju mogli biti različiti. Uzroci migracija seoskog stanovništva bili su različiti i njih je važno promatrati u kontekstu promjena koje su se događale u određenim godinama. Jedan od poticaja migracija bio je višak seoskog stanovništva, dok je taj proces u 15. stoljeću bio još više potaknut nesigurnošću u zaleđu, pojavom kužnih epidemija, oskudicom žita, ratnim sukobima i prodorima Turaka. U razvijenom srednjem vijeku bio je pojačan priljev ljudi i s područja srednjovjekovne Hrvatske i Bosne. Seljaci su odlazili u grad i zbog ekonomske perspektive koju je on pružao.[38] Dubrovačka vlada bila je, prije svega, spremna primiti one čija bi djelatnost doprinijela prosperitetu grada. Buduće sluškinje su sa sobom donijele svoje navike, način života, običaje, govor i drugo. Svakodnevnim kontaktom preuzele su brojne karakteristike tamošnjeg stanovništva, ali su dio onog što su donijele sa sobom prenijele na gradsko stanovništvo. Sve to je bez sumnje utjecalo na zatečeno stanovništvo te je s vremenom doprinijelo postupnom modificiranju antičko-romanskog sadržaja u dubrovačkoj kulturi i njenom postupnom

[38] Tomislav Raukar, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku* (Split: Književni krug, 2007.), 26.

približavanju slavenskoj kulturi. Budući da je većina mladih sluga i sluškinja nastavila živjeti u Dubrovniku po završetku službe, zasigurno je utjecala na izmjenu etničke strukture dubrovačkog stanovništva.[39]

Posluga je u gradu činila gotovo trećinu ukupnog stanovništva. Sudeći po broju isprava, čini se da je velik broj onih koji su uspjeli naći posao. Za nekvalificiranu radnu snagu iz zaleđa je, bez sumnje, bilo teško pronaći posao i započeti drugačiji način života. Najveći broj doseljenika u Dubrovniku činili su došljaci sa slavenskog područja. Najčešće su to bili oni koji su tražili utočište i spas od rata, gladi i drugih opasnosti. Grad je uvijek pružao zaštitu i zaklon potrebitima, osim ako se radilo o onima koji bi svojim prisustvom mogli ugroziti opstanak dubrovačkog stanovništva.[40] Priljev stanovništva u grad nije ujedno i označavao stalnu potrebu za radnom snagom, već je bio odraz teških prilika u zaleđu. Dubrovnik nije uvijek mogao primiti sve zainteresirane radnike. Gradska vlast je, osim političkih razloga, zatvarala gradska vrata zbog oskudice hrane koja ju je prisilila na drastične mjere.[41] Ipak, Dubrovčani i stanovnici zaleđa nisu htjeli prekidati međusobnu suradnju, jedni zbog sigurnosti trgovine u Bosni i Srbiji, a drugi zbog tržišta, mogućnosti zapošljavanja i nalaženja utočišta.[42] U Gradu je, naročito za vrijeme nerodnih godina i ratova, ponuda nekvalificirane radne snage bila veća od potražnje. Dubrovnik nije mogao primiti sve zainteresirane radnike pa je velik broj onih koji nisu uspjeli pronaći posao u gradu odlazio dubrovačkim brodovima u Italiju. Iz Italije je radna snaga odlazila u krajeve današnje Francuske, Španjolske i vjerojatno u mjesta duž Mediterana.[43]

Kroz povijest su se na čitavom europskom prostoru izdvajali oni koji su pripadali drugoj vjeri, tim više što su se njihov način života i običaji bitno razlikovali od onih kršćanskih. U srednjovjekovnom je Dubrovniku društvena i vjerska pripadnost bila daleko značajnija od etničke. Dubrovnik je pripadao katoličkoj vjeri, ali je doseljavanje stanovništva iz drugih krajeva promijenilo tu sliku. Dubrovčani su prema pripadnicima drugih vjera imali različit odnos koji je varirao od tolerancije uz obilježavanje i prostorno izdvajanje, do progona, pa čak i likvidacije. Zdenka Janeković Römer navodi da su, uz kršćane, jedino Židovi imali pravo javno ispovijedati svoju vjeru na području Republike, dok ostalima to nije bilo dopušteno. Gradska je vlast vjerojatno strahovala od doseljavanja velikog broja heretika koji bi brojčanom

[39] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 12, 37.
[40] Filip de Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković-Römer (Zagreb: Dom i svijet, Biblioteka Suvremenost baštine, 2004.), 33-35, 36-37.
[41] Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, 48-49, Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 19-40.
[42] Janeković Römer, „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti“, 28.
[43] Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 19.

premoći ugrozili Dubrovnik. Dubrovčani su najmanje snošljivosti pokazivali prema bosanskim patarenima te su nastojali pod svaku cijenu spriječiti širenje hereze na svom području.[44] Različitost vjera nije predstavljala „problem" jer je Dubrovnik uspio očuvati svoju samostalnost i osjećaj o posebnosti u odnosu na pravoslavno zaleđe. Pritisci koji su dolazili s raznih strana nisu uspjeli naškoditi Dubrovniku koji su uspio održati duže od svih okolnih država.[45]

S obzirom da je prisustvo sluškinja u gradu bilo poprilično veliko, važno je proučiti iz kojih područja su najčešće dolazile. U nastavku donosim saznanja koja su vezana uz migracije iz neposrednog zaleđa, iz kojeg je od najranijih vremena dolazio velik broj ljudi prema Dubrovniku. U literaturi se nerijetko navode različiti podaci o porijeklu prilikom stupanja u službu, stoga valja imati na umu da podaci u tablicama mogu biti relativni. Radi lakšeg snalaženja u prostoru, prilažem kartu srednjovjekovnog Dubrovnika.



Slika 1 – Prikaz teritorija Dubrovačke Republike i povijesnog širenja[46]

[44] Janeković Römer, „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti", 36.
[45] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 258.
[46] Robin Harris, *Povijest Dubrovnika* (Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.), 465.

5.2. Ugovori o stupanju u službu

Ulazak u službu kod određene osobe podrazumijevao je sastavljanje pismenog ugovora kod gradskog notara. Ugovori o stupanju u službu prije 14. stoljeća uglavnom bilježe robove i robinje. Dušanka Dinić Knežević je, proučavajući migracije stanovništva iz zaleđa, navela da se neovisno o velikoj količini ugovora ne može dati kompletna slika kao i potpuni uvid u migracije jer se, bez obzira na rizike za jednu i za drugu stranu, nisu uvijek sastavljali svi ugovori. Razlog tomu vjerojatno je cijena koja se morala platiti prilikom svakog upisa u notarske knjige. Ovu činjenicu potvrđuju brojni slučajevi bijega sluga i sluškinja prije ugovorenog roka služenja.[47]

Ugovori o stupanju u službu predstavljaju najvrjedniju arhivsku građu za istraživanje kućne posluge u srednjovjekovnom Dubrovniku. Rad na izvorima doprinosi boljem shvaćanju odnosa između poslodavaca i posloprimaca, ukazuje na migracije stanovništva i veze između kriznih razdoblja u zaleđu te, naposljetku, nudi mogućnost komparacije sa drugim jadranskim i europskim gradovima. Svi ugovori o stupanju u službu pisani su na jednak način, u unaprijed određenoj formi s karakterističnim izrazima. U većini ugovora navedeno je ime i porijeklo budućeg gospodara, sluge/sluškinje, i osobe koja zastupa budućeg radnika ako nije punoljetan. Zatim se navode podaci o plaći, trajanju službe, uvjetima, suglasnost stranaka i garancija koju daje opunomoćitelj. Punoljetne su osobe mogle same sklopiti ugovor, dok su za maloljetnu djecu to činili njihovi roditelji, braća ili rođaci. Poslodavac je radnicima obećao stan, hranu i odjeću te da će ih držati i zdrave i bolesne. Također, obavezao se da će ih držati po dubrovačkom običaju i prema njima se odnositi humano.[48] Neovisno o spolu, u svim se ugovorima navodi obveza muškarca, kao i žena, da čuvaju imovinu svoga gospodara i odsluže do kraja ugovorenog roka. Ovakvi se izrazi promatraju kao unaprijed određene karakteristične formule koje su se pojavljivale u ugovorima. Posebnosti u ugovorima uočavaju se kod djevojaka kada se umjesto zarade navodi učenje lijepom ponašanju te još češće isplata miraza po završetku službe. Isplata miraza mladim sluškinjama smatrana je posebno humanim djelom. Plaća je u početku bila izražena u mletačkoj valuti, a kasnije, kada se novac počeo kovati u Dubrovniku, u dubrovačkoj.[49] Plaća slobodne radne snage ovisila je uglavnom o poslu koju su obavljali, ponudi i potražnji radnika, fizičke konkurencije i drugih faktora. Isplata se najčešće odvijala

[47] Tea Đivanović, „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću" (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.), 41-50.
[48] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 36.
[49] 1 dukat odgovara po prilici vrijednosti od 3 perpera, pa prema tome plaće nisu porasle, iako je do polovice 16. stoljeća znatno pala vrijednost zlata, a prema tome i zlatnog novca.

jednom godišnje ili na kraju službe. U nekim se ugovorima spominje mjesečna isplata, a u nekima svakih par mjeseci. Ta se pojava vezuje uz katastrofu koja je zadesila Dubrovnik 1363. Naime, te je godine umro velik broj Dubrovčana pa se u narednih godinama potreba za radnom snagom povećala. Paralelno s tim znatno je porasla cijena radne snage. U kriznim su godinama radnici imali veću mogućnost o pregovaranju o visini zarade i isplate. Izgleda da je unutar sloja služinčadi postojala gradacija statusa ovisna o brojnim činiteljima (na primjer, njihovo podrijetlo, dob i slično), a koja se odražavala na njihovu plaću.[50]

Analizom ugovora primjećuje se da postoje dvije vrste slobodne kućne posluge – oni koji primaju novčanu ili bilo kakvu drugu naknadu i oni koji stupaju u službu besplatno. Dragan Roller i Gregor Čremošnik smatraju da je posluga koja se obavezala na ugovore o besplatnom služenju samo formalno u boljem položaju od robova.[51] Svaka kupovina roblja bila je registrirana sastavljanjem kupoprodajnog ugovora koji je sadržavao karakterističnu formu i formulu. Važno je naglasiti da se ista formula ne navodi u ugovorima o stupanju u službu.[52] Nov način sastavljanja ugovora ipak govori o drugačijem položaju posloprimaca, makar su ekonomski možda bili u jednako nepovoljnom položaju.

Kada je riječ o prelasku na slobodnu radnu snagu, nezaobilazno je skrenuti pažnju na uzroke koji su tome prethodili. Oni su, dakako, bili različiti. Među njima se najčešće navodi izbavljenje duše pokojnika ili njegovih bližnjih u oporukama, stav Crkve prema ropstvu, ekonomski čimbenici koje je teže utvrditi, rastuća komunalna svijest u srednjovjekovnom društvu i različiti posebni razlozi.[53] Josip Lučić je, radeći na ugovorima o stupanju u službu neslobodne i slobodne radne snage, konstatirao da je trend oslobađanja robova u 13. stoljeću posljedica gospodarskog uzdizanja viših slojeva, koji su, ekonomski situirani, mogli plaćati slobodnu poslugu. Prema njemu, gospodari su se dovoljno uzdigli pa su mogli plaćati kućnu poslugu. On je ujedno smatrao da su sluge po ugovoru bile skuplje od robova, dok su Čremošnik i Dinić Knežević tvrdili suprotno.[54] Mnoge su robinje nastavile služiti kod pojedinih obitelji kao sluškinje. Njihov se položaj često nije značajno promijenio. One su služeći gospodaru dobivale hranu, odjeću i obuću. Njihov se položaj promijenio jedino u pravnom smislu jer su u

[50] Ozren Kosanović, „Obrtnički šegrti i pomoćnici te služinčad u Rijeci prve polovice 15. stoljeća“, *Povijesni prilozi 46* (2014.), 57.
[51] Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću* (Zagreb: JAZU, 1951.), 162.
[52] Tipična formula koju su sadržavali dokumenti o roblju glasi ovako: „*Et volo quod possit facere da me omne velle suum tamquam de su are propria*“; Budak, „Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu“, 56.
[53] Budak, „Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu″, 125-126.
[54] Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća (*Zagreb: Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1979.), 148.

novi radni odnos stupile kao slobodne osobe koje s poslodavcem sklapaju ugovor uveden u notarsku knjigu.[55] Krajem 13. stoljeća čini se da postaje jeftinije uzimati u službu plaćenu radnu snagu nego kupovati robove. Ta je pojava vjerojatno poticala gospodare da poklanjaju servima i ancilama slobodu uz otkup. Najviše slučajeva davanja sloboda zabilježeno je kroz oporuke gospodara.[56]

Najviše podataka o kućnoj posluzi možemo dobiti iz ugovora sklopljenih od 1310. nadalje. Neven Budak navodi da se u ugovorima formalno radilo o slobodnim ljudima koji su ravnopravno sklapali ugovor s poslodavcima, odnosno trgovcima radnom snagom. Kada je ugovor bio sklopljen u vlastito ime, osoba je vjerojatno bila punoljetna. U srednjem vijeku punoljetna djevojka imala je više od 12, a muškarac više od 14 godina. Prema tome, gotovo je većina djece imala manje od 12 godina. Iako se u svakom ugovoru ne navodi u kojoj dobi pojedinci ulaze u službu, postoji velika vjerojatnost da je malen broj bio stariji od 20 godina. Iz ugovora sastavljenih na početku 14. stoljeća vidljivo je da su djeca često stupala u službu uz suglasnost očeva. Očevi su, kao glava obitelji, često preuzimali na sebe sklapanje ugovora s kojim su zapošljavali svoje dijete. Kada se radi o takvim slučajevima, djeca su najvjerojatnije imala oba roditelja živa. Djeca bez jednog ili oba roditelja bila su bez sumnje materijalno ugrožena. Samohrane su majke vjerojatno teško podnosile teret uzdržavanja djece, zbog čega su često davale djecu u službu. Kada bi djevojke stupile u službu, dužnost gospodara bila je da vodi brigu o njima. Christiane Klapisch Zuber navodi da su djevojke ulaskom u službu, očevu vlast zamijenile vlašću gospodara. Odlazak iz biološke u novu obitelj podrazumijevao je gubitak prava i odgovornosti nad biološkim djetetom. Izrazi u ispravama nagovještavaju da će gospodar u potpunosti preuzeti troškove djeteta koje će živjeti s njim u kući, što mu je ujedno davalo pravo zahtijevanja različitih usluga.[57] U radu ću prikazati broj muškaraca i žena zbog jasnijeg uvida u službu, ali i zbog komparacije. Razlika u zaradi muškaraca i žena bila je očigledna. Za razliku od žena koje su najčešće obavljale kućne poslove, muškarci su osim rada u kući, obavljali različite poslove izvan kuće, u trgovini, mlinu, zanatskoj radionici, ciglani, na njivi, brodu, u vinogradu. Ponekad su sluge, koji su bili u službi kod trgovaca i pratili gospodara na putovanjima.

[55] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, 149.
[56] Budak, „Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu", 126.
[57] Klapisch-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renessaince Italy*, 107.

5.3. Sluškinje kao kućna posluga od 13. do 15. stoljeća

U ovom ću dijelu prikazati razvoj kućne posluge, odnosno podatke o porijeklu i broju radne snage koja je stigla u Dubrovnik od 13. do 15. stoljeća. Riječ je o slobodnim ženama i muškarcima koji su ravnopravno sklapali ugovore s poslodavcima. Donosim podatke za oba spola kako bih mogla napraviti komparaciju. Fokus je prvenstveno na ženama koje ulaze u službu.

U srednjovjekovnom su Dubrovniku bile 3 kategorije žena: 1. ekonomski i pravno slobodne, gdje su pripadale vlastelinke i pučanke, 2. pravno sposobne – žene kmetova i sluškinje i na kraju, 3. robinje – koje su bile potpuno bespravne. Dušanka Dinić Knežević tvrdi da su u Dubrovniku su krajem 13. i početkom 14. stoljeća kućnu poslugu uglavnom činile ropkinje.[58] Prisustvo roblja, kao i slobodne kućne posluge u Dubrovniku, može se sustavno pratiti tek od kraja 13. stoljeća, preciznije od 1278. kad je vođenje Dubrovačke kancelarije preuzeo iskusni Tomazino de Savere iz Lombardije. On je postavio temelje kancelarijske i notarske službe u Dubrovniku. U Dubrovniku je najveći broj žena nalazio posao kao kućna posluga. Do početka 14. stoljeća poslove u kući i oko nje su gotovo isključivo obavljali robovi, odnosno robinje, kojih je u gradu bilo mnogo. Osamdesetih godina 13. stoljeća javljaju se ugovori o stupanju u službu koji formom i izrazima potvrđuju da se radi o poluslobodnim ili slobodnim ženama. One su u tome razdoblju još uvijek bile u manjini. Jedna vlasteoska ili imućnija gradska obitelj imala je i po nekoliko robova i robinja, do kojih se je lako dolazilo jer je ponuda iz zaleđa najčešće bila izuzetno dobra. U 14. stoljeću robove je postupno zamijenila slobodna posluga. Iako je zabilježen popriličan broj ugovora o dobrovoljnom stupanju u službu, roblje je i pored toga, u znatno manjoj mjeri, bilo prisutno tijekom čitavog srednjeg vijeka. Istina je da trgovina radnom snagom staje 1300. a u prvim se godinama 14. stoljeća čini da je gotovo sasvim zamrla.[59] Izgleda da je to bio samo kraj jednog razdoblja, s kraćom pauzom nakon kojeg opet počinje ponuda i potražnja robova. Iako ne postoje sačuvani dokazi, prodaja se vjerojatno odvijala, ali sa smanjenim intenzitetom. Umjesto kupovanja roblja, Dubrovčani su počeli zapošljavati kućnu poslugu s ugovorima na određeno razdoblje, dok su se neke djevojke i muškarci obavezali na doživotnu službu koja se vjerojatno jedva razlikovala od

[58] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 3.
[59] Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 19-20.

ropskog položaja. Neven Budak je, proučavajući ugovore, istaknuo da se iz njih može prepoznati vremenski određeno ili neodređeno ropstvo.[60]

Početkom 14. stoljeća započeo je proces masovnog oslobađanja robova. Oni su u ovom kontekstu važni zato što se većina njih nakon oslobođenja uglavnom nije vraćala u mjesta iz kojih su potjecali, već su najčešće nastavili život u Dubrovniku radeći kao slobodna posluga. Za nekolicinu robova i robinja to nije vrijedilo jer su im njihovi vladari naredili da nakon oslobođenja napuste dubrovački teritorij. Poznato je da se od početka 14. stoljeća broj robinja sve više smanjivao i da su na njihovo mjesto dolazile slobodne žene. Međutim, trgovina robljem u Dubrovniku, kao i na ostalim prostorima duž jadranske obale, bila je prisutna tijekom čitavog srednjeg vijeka. Tu tvrdnju dokazuju brojne oporuke dubrovačkih građana kao i javno oglašavanje njihova bijega, oslobađanja za spas duše ili određenu sumu novca. Važno je istaknuti da su se robinje, neovisno o zabranama trgovine robljem, spominjale u kupoprodajnim ugovorima tijekom čitavog 14. i 15. stoljeća.[61] Kada je riječ o slobodnoj radnoj snazi, slovenski povjesničar Gregor Čremošnik istaknuo je da bi 1300. mogla biti godina prekretnice.[62] Kasnije su istraživači prihvatili njegovu konstataciju, ali bilo je i onih koji to nisu podržali. Neven Budak navodi da u društvenim promjenama tog tipa ne može biti „prijelomnih godina“ iako statistike govore u prilog tome.[63] U nastavku su prikazani podaci o broju prodane radne snage i stupanja u službu Dubrovniku 1280 - 1310. (*Tablica 1*)

Godina	Roblje	Služba	Doživotna služba
1280.	19	1	
1281.	74	11	
1299.	10	3	
1300.	32	10	
1301.	14	27	
1310.	10	128	
1311.	9	198	14
1312.	6	203	3
1313.	-	5	1

Tablica 1 – Broj prodanih serva i stupanja u službu u Dubrovniku 1280 - 1313. (prema podacima u G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka*,112.)

[60] Budak, „Slavery in Renaissance Croatia. Reality and Fiction“, 79.
[61] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 20-24.
[62] Ista, 168.
[63] Budak, „Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovjekovnim društvima na istočnom Jadranu", 10.

Dušanka Dinić Knežević smatra da je do masovnijeg priljeva stanovništva iz zaleđa došlo tek od 1310. pa nadalje. Prema njoj su prije 1310. ugovori o stupanju u službu prilično rijetki. Godine 1281. zabilježena su samo tri ugovora. Neka žena iz Belena i muškarac iz Gackog obavezali su se na služenje nekim Dubrovčanima sve dok oni budu živi, bez ikakve naknade. Iste je godine Stana iz Rudina uz suglasnost svoje majke trebala stupiti u službu na 3 godine uz uobičajene uvjete i 2 solida po završetku službe. Sljedeće su godine u službu stupile još dvije žene od kojih je jedna bila robinja koja se obavezala na služenje u trajanju od 7 godina, a druga, sudeći na temelju izvora, slobodna žena, obavezala se na služenje u trajanju od 10 godina za 2 solida. Nakon ovih ugovora pa sve do 1310., kad je krenula masovna navala na Grad, nije zabilježen ni jedan novi ugovor o stupanju u službu. Na ovaj podatak ne smije se gledati sasvim doslovno jer postoji mogućnost da su neki dogovori o ulasku u službu sklopljeni usmeno bez pisanja dokumenta o tome. Isto tako, Gregor Čremošnik navodi da je u tom razdoblju sklopljeno više od tri ugovora koji svjedoče o stupanju u službu.[64] Od 1310. dolazi do velikog zamaha u zapošljavanju slobodne radne snage. Budući da su ugovori o stupanju u službu redovno bilježeni, njihov broj se može pratiti iz godine u godinu. U nastavku su prikazani podaci o ugovorima o službi u Dubrovniku 1310. (*Tablica 2*)

Sklapaju ugovor

Spol	**Žene**	**Muškarci**	**Ukupno**
Samostalno	37 (42,52%)	30 (58,82%)	67 (48,55%)
Oba roditelja	6 (6,89%)	2 (3,92%)	8 (5,79%)
Otac	19 (21,83%)	5 (9,80%)	24 (17,39%)
Majka	24 (27,58%)	13 (25,49%)	37 (26,81%)
Sestra	-	1 (0,96%)	1 (0,72%)
Brat	1 (1,14%)	-	1 (0,72%)
Ukupno	87 (100%)	51 (100%)	138 (100%)
	64,70 %	35,30%	100%

Tablica 2 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1310. (prema podacima u G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka*, 112.)

[64] Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301.*, 46-47; isti, *Spisi dubrovačke kancelarije*, 207-208.

Budući da se ova tablica najčešće pojavljuje u radovima koji su se bavili sličnom ili istom tematikom, može se pretpostaviti da se smatra najrelevantnijom. Iz ugovora sastavljenih 1310. vidljivo je da većinu njih za djevojke potpisuju roditelji ili braća. Žene su same sklapale ugovore u 42,52% slučajeva, muškarci u 58,82% (zajedno u 48,55%). U slučaju da osoba sklapa ugovor na vlastito ime, ona je morala biti punoljetna, što znači da navedeni postoci odgovaraju postotku žena starijim od 12 godina, a muškarcima od 14. Prema tome, 51,45% unajmljene radne snage činila su djeca ispod navedene dobi. Moguće je da je taj postotak bio i veći jer je jedan dio ljudi bio odvožen brodovima gradove diljem Jadrana bez sastavljanja ugovora.[65] Iako se životna dob ne može dokazati na temelju izvora jer najčešće izostaju podaci o starosti osobe koja stupa u službu, veći broj povjesničara smatra da je dob kućne posluge bila niska. Muškarci su najvjerojatnije bili većinom punoljetni jer su često samostalno sklapali ugovor s poslodavcem. Dob sluškinja u trenutku stupanja u službu je varirala. Budući da se u ugovorima ne navodi precizno dob budućih sluškinja, nema ju smisla statistički prikazivati. Starije su sluškinje najvjerojatnije služile kraće vrijeme, dok su djevojčice služile dulje vrijeme (najčešće do udaje). Razumljivo je da je sluškinjama u ugovorima bilo zajamčeno boravište, odjeća i hrana. Muškarci su se zapošljavali na rok trajanja službe u prosjeku 10,34 godine, za razliku od žena koje se zapošljavaju na oko 12,83 godine. Dragan Roller ističe da su sluškinje u Dubrovniku bile manje plaćene od sluga, što je bilo uobičajeno kada je riječ o služinčadi.[66] Josip Kolanović je, baveći se Šibenikom u kasnom srednjem vijeku, zabilježio da su sluškinje u Šibeniku dobivale oko 1 dukata godišnje.[67] U nastavku su prikazani podaci o prosječnim rokovima službe i plaćama u Dubrovniku 1310. (*Tablica 3*)

	Broj	**Prosječni rok**	**Prosječna plaća**
ŽENE			
Ukupno	84	12,83 god.	
Koje su plaćene	33	12,45 god.	37,63 den. gros.
MUŠKARCI			
Ukupno	47	10,34 god.	
Koji su plaćeni	14	7,42 god.	38,78 den. gros.

Tablica 3 – Prosječni rokovi s1užbe i prosječne plaće servienata u Dubrovniku 1310. (prema podacima u G. Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka,* 113.)

[65] Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, III, 91; Tek 1418. zabranjuje se osobama mlađima od 14 godina da napuste dubrovačko područje i odu ‚na službu u zemlje »Culfa«, a da se prethodno ne jave knezu. Djeca s roditeljima morala su imati i njihov pristanak.
[66] Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću,* 163.
[67] Josip Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku* (Zagreb: Školska knjiga, 1995.), 270.

Prema Dušanki Dinić Knežević, u Dubrovniku je 1310. u službu stupilo 28 žena i 2 muškarca, najvećim dijelom iz Konavala, Trebinja i Rudina. Vrijeme trajanja službe kretalo se između 5 i 15 godina, uz zaradu od 1 do 5 perpera. Važno je naglasiti da je njih 16 stupilo u službu samo pod uvjetom hrane i odijela. U literaturi se najčešće navodi da je mlade ljude u Dubrovnik tjerala glad i siromaštvo koje je vladalo u zaleđu. Također, poznato je da su Srbija i Makedonija 1307. bile zahvaćene velikom glađu. Kriza nije bila savladana do 1310. godine, a situaciju je pogoršavao i dugogodišnji rat vođen između kralja Milutina i Dragutina. Budući da Dubrovnik nije mogao primiti sve zainteresirane mlade radnike, tu su situaciju iskoristili trgovci iz južne Italije koji su na taj način dolazili do jeftine radne snage. Prema nekim istraživanjima, preko tih je trgovaca 1310. u Italiju stiglo čak 78 osoba, od čega 50 žena i 28 muškaraca.[68] Pritisak na Grad porastao je sljedeće godine kada u službu stupa 21 žena i 8 muškaraca, dok je njih 94 otišlo u južnu Italiju. Na temelju ugovora iz te godine poznato je da se vrijeme službe kretalo od 2 do 30 godina, a zarada je iznosila do 10 perpera. Velik broj radnika radio je samo za hranu i odijelo.[69] Zbog povećanog interesa za stupanje u službu, Dubrovnik je 1312. mogao primiti samo 16 žena i 4 muškarca.[70] U južnu Italiju otišlo je 158 osoba, od kojih je 18 bilo iz samog Dubrovnika, a većinu je činilo stanovništvo iz okolnih mjesta s prostora srpske države. Ovoga puta su muškarci činili trećinu radne snage. Prema Dušanki Dinić Knežević, pritisak se u Dubrovniku smanjio 1313. kada su u službu stupile samo 4 žene i 2 muškarca.[71]

U Italiju su iste godine na službu otišle 4 osobe. Smanjenje interesa vjerojatno je povezano sa smirenjem situacije u Srbiji nakon sklapanja mira između kraljeva Milutina i Dragutina. Godine 1314. u službu je stupilo 15 žena čije je porijeklo najviše iz susjednih Konavala, Trebinja i Dračevice.[72] U razdoblju od 1315. pa sve do 1324. u Dubrovniku je u službu stupilo najviše do 8 žena i 2 muškarca godišnje. Također, smanjio se i broj onih koji su otišli u službu u Italiju.[73]

Do porasta interesa za ulazak u službu ponovo dolazi 1324. i traje do sve do 1330. U ovom periodu njih se 12 obavezalo na doživotnu službu, od kojih njih 7 do 20 godina, njih 20 do 15 godina, i 92 osobe na 10 godina. Skoro trećina njih pristala je raditi bez ikakve novčane

[68] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 37.
[69] *Div. Not. I*, 29'-67'.
[70] *Div. Not. I*, 76-132; *Div. Canc. V*, 9; Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 20-21, 24.
[71] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 38.
[72] *Div. Not. I*, 93-93', 96; *II*, 8-34'.
[73] *Div. Not. I*, 83, 108-138'.

naknade, a zarade ostalih nisu prelazile 5 perpera za dugogodišnju službu. Tih je godina i veliki broj siromašnih iz dubrovačke okolice otišao na službu u južnu Italiju, a odatle i u druge europske zemlje. Poznato je da je tijekom 1324. ondje otišlo 13 osoba. U nastavku su navedeni podaci o ugovorima 1324 - 1330. za oba spola. (*Tablica 4*)[74]

Godina	Žene	Muškarci
1324.	17	15
1325.	34	22
1326.	13	12
1327.	27	6
1328.	10	4
1329.	20	7
1330.	11	1

Tablica 4 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1324 - 1330. (prema podacima u D. Dinić Knežević, Migracije *stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 38.)

Godina 1325. bila je najteža u ovom periodu jer su se čitave obitelji obvezivale na službu strancima (čak 148 osoba). Izgleda da je 1325. bila posebno bila teška za stanovnike zaleđa jer je velik broj ljudi ostao bez doma i sredstava za normalan život. Na to su bez sumnje utjecali ratovi vođeni između Milutinovih nasljednika, zatim težnja bosanskog vladara da prodre u Hum i likvidacija odmetnute srpske vlastele u Humu – Branivojevića. Rat između Stefana Uroša III. (poznat još i po nadimku Stefan Dečanski) i Dubrovnika doveo je do novih pustošenja dubrovačkog zaleđa, a time i gladi u tome području, što je mnoge natjeralo da pronađu posao u Dubrovniku.[75] Sljedeće tri godine odlazilo je od 6 do 10 osoba godišnje. Godine 1329. zabilježen je odlazak 43 osobe. Slobodna se radna snaga za odlazak u neizvjesnost najčešće odlučivala zbog dugogodišnjeg ratovanja u zaleđu koje je potaknulo krizu i glad. Dušanka Dinić Knežević navodi da su ove godine bile najteže za stanovništvo iz okolnih prostora te da su migracije stanovništva iz zaleđa najbrojnije upravo u tom razdoblju. Od tridesetih godina 14. stoljeća s Dušanovim dolaskom na vlast u Srbiji i privremenim usponom Bosne pod vlašću

[74] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 38.
[75] Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 26.

bana Stjepana II. Kotromanića, situacija u zaleđu se stabilizirala. Ovakav splet događaja utjecao je i na priljev nekvalificirane radne snage u Dubrovnik. Imajući na umu razvoj događaja, ne čudi što tijekom 1331. i 1332. nije zabilježen ni jedan ugovor o stupanju u službu. Izgleda da su se tridesetih godina 14. stoljeća prilike u zaleđu stabilizirale, a takvo je stanje potrajalo do pedesetih godina istoga stoljeća. Nakon 1332. pa sve do 1349. zaključeno je do 2 ugovora godišnje na vrijeme od 1 do 6 godina. Zanimljivo je da su zarade u ovom periodu kretale do 16 perpera što je znatno više u odnosu na prethodne godine. Na povećanje zarade kao i na poboljšanje uvjeta službe vjerojatno je utjecala smanjena potražnja iz zaleđa, ali i činjenica da su u službu češće stupali muškarci koji su bili bolje plaćeni od žena.[76]

Životni ritam u Dubrovniku je 1348. bio je narušen pojavom „crne smrti“ kada je zbog nje došlo do velike nestašice radne snage. Zapisnici Vijeća svjedoče da je kuga već u siječnju “posjetila” Dubrovniku obližnji otok Šipan, a vlasti su se trudile da nakon pojave bolesti spriječe dolazak ljudi sa Šipana u Dubrovnik.[77] Gubitci nisu bili odmah nadoknađeni jer su 1349. u službu stupile samo 2 žene i jedan muškarac, na vrijeme od 1 do 4 godine, uz zaradu od 1 do 7 perpera godišnje. Iz sljedeće godine nema sačuvanih ugovora, dok su na temelju onih iz 1351. u službu ušla 3 muškarca iz Konavala i 1 žena iz Nevesinja. Dušanka Dinić Knežević ističe da su ovi podaci najbolji dokaz da za kretanje stanovništva iz zaleđa prema Dubrovniku nije bila presudna potreba Grada za radnom snagom, već težak materijalni položaj ovog stanovništva.[78] S druge strane ne znamo koliko je epidemija zahvatila zaleđe.

Od 1352. ponovno je porastao interes za rad u Dubrovniku što potvrđuje broj sastavljenih ugovora. U toj je godini zaključeno 12 ugovora na vrijeme od 1 do 20 godina i zaradu od 4 do 20 perpera. Da je i dalje bilo onih koji su radili samo za hranu i odijelo, potvrđuje jedan ugovor prema kojem se neka žena obavezala na 20 godina služenja bez novčane naknade.[79] Iduće je godine u službu stupilo 19 osoba, od kojih su samo 2 bila muškarca. Tijekom 1354. u službu je stupilo 8 osoba, a 1355. njih 9. Sljedeće je godine u službu stupilo samo dvoje ljudi, dok je prema sačuvanim ugovorima 1357. u službu stupila samo 1 osoba. U ovom se razdoblju vrijeme službe kretalo od 1 do 12 godina, a zarada nije prelazila više od 16 perpera za višegodišnji rad. Bilo je i onih koji su radili samo da se prehrane i nisu dobivali

[76] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 39.
[77] Gordan Ravančić, „Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra“, *Povijesni prilozi 26* (2004.), 15.
[78] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 39.
[79] *Div. Not. VII,* 6'-31'; *Div. Canc. XVII*, 30, 38', 50'; Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 26.

nikakvu naknadu za rad.[80] Dušanka Dinić Knežević smatra da je razlog većeg priljeva ljudi u Grad mogla biti kriza koja je zahvatila unutrašnjost Srbije, jer nema podataka o sličnoj situaciji neposredno od Dubrovnika.[81] Iz narednih nekoliko godina nema sačuvanih izvora, već se sljedeći pojavljuju tek 1365. kada u službu ulazi 1 muškarac. Ugovori o stupanju žena u službu pojavljuju se tek 1370. kad u službu ulaze 2 žene. U razdoblju od pet godina u službu je ušlo više muškaraca nego žena, a trajanje službe kretalo se od 1 do 6 godina uz zaradu od 35 perpera.[82] Razlog zašto je u ovom periodu zabilježen veći broj ugovora o službi muškaraca vjerojatno leži u većoj potrebi za muškom radnom snagom koja je mogla obavljati više zahtjevnijih fizičkih poslova. U razdoblju od 1371. do 1377. zaključuje se od 9 do 16 ugovora godišnje na vrijeme od 1 do 10 godina uz zaradu do 30 perpera. Broj muškaraca i žena je bio je gotovo jednak, ali za razliku od žena, njima su ponuđeni bolji uvjeti i veća zarada. Veći priljev ljudi tijekom 1376. najvjerojatnije je ponovno potaknula glad koja je zahvatila zaleđe. Također, iste godine veliki broj ljudi pristaje raditi bez ikakve naknade.[83] U nastavku su podrobnije prikazani podaci o porijeklu sluškinja (od *Tablica 5* do *Tablica 21)* i trajanju službe. (*Tablica 13* i *14*)

Provenijencija	1281.		1282.		1310.		1311.		1312.		1313.		1314.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	-	-	-	-	10	-	5	4	4	1	-	-	4	-
Trebinje	-	-	-	-	8	1	7	2	2	1	3	-	4	-
Dračevica	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	-
Ston sa P.	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1	-
Hum	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-
Župa	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Rudine	1	-	-	-	5	-	4	1	-	-	-	-	-	-
Gacko	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Vrm	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Vrsinje	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Popovo	-	-	1	-	1	-	2	-	2	-	-	-	2	-
Malikova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Maravinci	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-
Uskoplje	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Mrcine	-	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	1	-	-
Žapska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Oselnik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Beleno	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Trebotić	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dubrava	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-

Tablica 5 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1281 - 1314. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 41.)

[80] *Div. Not. VII*, 38'-153'; *Div. Canc. XVIII*, 40-65'.
[81] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 40.
[82] *Div. Canc. XX*, 55, 74, 108'; *XXI*, 15, 27', 54', 88', 131, 137, 161', 166, 180, 185; *XXII*, 12', 33, 34, 77, 91', 93, 104'; *Div. Not. IX*, 6',9; Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 27.
[83] *Div. Canc. XXII*, 19-160'; *XXIV*, 3-174'. *Div. Not. IX*, 29-183'.

Provenijencija	1315.		1316.		1317.		1318.		1319.		1320.		1324.		1325.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	4	-	-	-	-	2	-	4	-	-	-	-	-	1	-	1
Trebinje	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3	1	3	5
Popovo	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	6	4	12	7
Ston	-	-	2	1	-	-	1	1	-	-	-	1	2	7	5	3
Župa	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rudine	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Hum	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1
Dubrava	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Cavtat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Dabar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1
Zagora	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Skopola	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Malikova	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-

Tablica 6 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1315 - 1325. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka,* 41.)

Provenijencija	1315.		1316.		1317.		1318.		1319.		1320.		1324.		1325.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Golubinci	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Mrcine	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1
Oselnik	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Dobrinje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-
Orahov Dol	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Žapska	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Vrsinje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Vrm	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Mravinci	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablica 7 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1315 - 1325. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 42.)

Provenijencija	1326.		1327.		1328.		1329.		1330.		1331.		1332.		1333.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	1	1	2	-	-	2	4	1	5	-	-	-	-	-	-	-
Trebinje	1	2	2	2	2	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Popovo	3	3	3	1	5	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ston	4	3	7	1	3	-	3	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Župa	-	-	1	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-
Rudine	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dubrava	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dabar	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Mrcine	1	1	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Malikova	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Uskoplje	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Skopola	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Golubinci	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Racat	-	1	1	-	-	-	3	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Oselnik	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Beleno	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Žapska	-	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jobče	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Trnova	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Grumača	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablica 8 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1326 - 1333. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 42.)

Provenijencija	1334.		1335.		1336.		1342.		1344.		1345.		1349.		1351.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1	1	-	-	3
Trebinje	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Popovo	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Dračevica	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Nevesinje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Vitaljina	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablica 9 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1334 - 1351. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 42.)

Provenijencija	1352.		1353.		1354.		1355.		1356.		1365.		1366.		1367.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	3	3	1	-	1	1	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1
Trebinje	1	1	6	1	2	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Popovo	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Ljubinje	-	1	4	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nevesinje	1	-	4	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Gacko	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Tablica 10 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1352 - 1367. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 43.)

Provenijencija	1353.		1354.		1355.		1356.		1365.		1366.		1367.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Čačvina	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Župa	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Ljupčica	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Zagora	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Dabar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Desna	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

Tablica 11 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1353 - 1367. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 43.)

Provenijencija	1368.		1369.		1370.		1371.		1372.		1373.		1374.		1375.		1376.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	-	-	-	-	1	1	-	-	1	-	-	1	-	-	2	2	-	1
Trebinje	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1	-	1	1	-	-	1	-
Popovo	-	-	-	1	-	-	2	1	-	3	-	-	-	-	1	1	2	-
Dračevica	-	1	-	-	-	1	1	-	1	-	1	-	2	-	-	-	3	-
Ljubinje	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Nevesinje	2	3	-	-	-	1	2	1	-	1	4	1	2	-	2	-	-	-
Rudine	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Zagora	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Dabar	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	1	-	-	1	1	-	1	1
Hum	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Slivno	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Suhogrlo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Prijepolje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	3	-	-	-	-
Mileševo	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-
Špic	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

Tablica 12 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1368 - 1376. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 43.)

Godina službe

	Doži-votno	30	27	25	20	18	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1/2
1310.	-	-	-	1	1	-	1	3	-	-	1	1	6	1	6	3	2	3	-	-	-	-	-
1311.	-	1	1	-	3	-	-	3	-	-	4	-	5	-	4	-	4	1	1	2	1	-	-
1312.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	6	2	4	1	-	1	1	2	1	-	-
1313.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-
1314.	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	7	-	4	-	1	1	-	-	-	-	-
1315.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-
1316.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1317.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1318.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3	-	2	1	2	-	-	-	-	-	-
1319.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1320.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1321.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1324.	1	1	-	-	-	1	-	1	1	1	2	-	4	-	8	2	2	2	-	3	2	1	-
1325.	5	-	-	1	-	-	-	3	-	-	5	1	16	2	9	3	10	3	-	4	4	-	1
1326.	3	-	-	-	-	-	-	3	-	-	2	-	10	-	2	1	4	5	-	-	-	2	1
1327.	1	-	-	-	-	-	-	2	-	-	6	-	7	1	9	-	5	1	-	-	1	-	1
1328.	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	3	-	5	-	2	2	4	1	-	-	2	-	-
1329.	-	-	-	-	-	-	1	4	-	-	1	1	12	2	7	-	-	-	-	-	-	-	-
1330.	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	2	1	-	1	2	2	-	1	-	-	-

Tablica 13 – Broj ugovora i trajanje službe 1310 - 1330. (prema podacima u D. Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 24.)

*Jedna osoba se 1315. obavezuje na službu na neodređeno vrijeme, a 1329. jedna do kraja gospodareva života.

Godina službe

	Doži-votno	20	15	12	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1/2	3 mj.
1352.	-	1	-	-	-	-	1	2	2	1	1	1	3	1	1	1
1353.	-	-	-	2	6	-	2	2	8	6	2	-	-	-	-	-
1354.	-	-	-	-	4	1	1	-	-	-	-	2	-	1	-	-
1355.	-	-	-	-	2	-	1	-	-	2	-	-	-	1	-	-
1356.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1357.	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-
1367.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	5	-	-
1368.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	2	3	-	2	-	-
1369.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-
1370.	-	1	-	-	-	-	-	-	2	2	1	1	-	4	-	-
1371.	-	-	1	-	2	-	1	-	-	-	2	2	6	-	-	-
1372.	-	-	1	-	1	-	-	-	-	2	-	4	-	-	-	-
1373.	-	-	-	2	-	-	2	-	5	2	2	7	-	-	-	-
1374.	1	-	-	-	1	-	2	1	8	-	2	1	-	-	-	-
1375.	-	-	-	1	6	-	-	-	-	1	2	3	2	1	1	-
1376.	-	-	-	-	-	-	1	-	3	3	3	3	1	-	-	-
1379.	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	4	-	-	-	-	-
1393.	-	-	-	-	-	-	2	-	2	2	2	-	-	-	-	-
1394.	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1395.	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	3	-	-	-	-
1397.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-
1398.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2	1	3	-	1	-	-
1399.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-

Tablica 14 – Broj ugovora i trajanje službe 1352 - 1399. (prema podacima u D. Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 25.)

Od 1377. pa sve do šezdesetih godina 15. stoljeća, broj onih koji su dolazili na rad u Dubrovnik iz neposrednog zaleđa nije prelazio više od 10 osoba godišnje. Izuzetak je bila jedino 1417. kada je u službu stupilo 19 osoba, od kojih 17 muškaraca i dvije žene. Valja istaknuti da je sedamdesetih godina istoga stoljeća ponovno oživjela trgovina robljem o čemu svjedoče kupoprodajni ugovori. Izgleda da je pri kraju 14. stoljeća polako padao interes za rad po dubrovačkim kućama. Prema mišljenju Dušanke Dinić Knežević, mladi su bili zainteresiraniji za unosnije poslove, a neki od njih otišli su potražiti posao u susjednu Italiju nadajući se boljim uvjetima.[84] Zanimljivo je da je u vrijeme nerodnih godina i osmanlijske opasnosti zabilježen mali broj ugovora prema kojima se mladi iz zaleđa obavezuju na rad po dubrovačkim kućama. Važno je naglasiti da je u 15. stoljeću broj žena koje su stupile u službu poprilično pao za razliku od muškaraca čiji se broj povećao.[85] U nastavku donosim podatke o porijeklu i broju ugovora koji su sklopljeni u određenoj godini (od *Tablica 15* do *Tablica 18*).

Provenijencija	1377.		1378.		1379.		1381.		1382.		1388.		1389.		1391.		1392.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	1	3	1	2	1	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Trebinje	-	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Dračevica	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nevesinje	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
Slivno	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Dabar	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Racat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-

Tablica 15 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1377 - 1392. (prema podacima u D. Dinić Knežević*, Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 43.)

Provenijencija	1393.		1394.		1395.		1396.		1397.		1398.		1399.		1400.		1401.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Trebinje	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	2	-	1	-	1	2	1
Dračevica	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Popovo	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-
Ljubinje	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Vrsinje	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Nevesinje	2	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Slivno	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Vidovo Polje	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Zlatunje	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Malikova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
Cavtat	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-

Tablica 16 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1393 - 1341. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 44.)

[84] Dinić Knežević, „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“, 27.
[85] *Div. Canc. XXV-XLIX*; *Div. Not. XII-XLV*.

Provenijencija	1402.		1403.		1404.		1405.		1406.		1407.		1408.		1409.		1410.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	-	1	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Trebinje	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	1	-	2	-	1	-	1
Popovo	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Dračevica	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
Nevesinje	-	3	-	-	1	-	-	3	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Vrsinje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Dubrava	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Gacko	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Slivno	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Imotski	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Žapska	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mrcine	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
Krasno	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Bizica	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-

Tablica 17 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1402 - 1410. (prema podacima u D. Dinić Knežević*, Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 44.)

Provenijencija	1411.		1412.		1413.		1414.		1415.		1416		1417.		1418.	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
Konavli	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	3	1	5	-	2
Trebinje	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	2	-	-
Popovo	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	1
Dračevica	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1
Nevesinje	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	2	1	-
Vrsinje	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Gacko	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-	-	-	-
Dabar	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	4	-	1
Dubrava	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Vidovo Polje	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-

Tablica 18 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1411 - 1418. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 44.)

Stanovnici Bosne najčešće su gravitirali prema Dubrovniku. Neki su od njih otišli u potrazi za boljim životom u druge gradove današnje sjeverne i srednje Dalmacije.[86] S tog je područja, naročito od kako je Bosna 1326. zauzela dio Huma, a 1373. i 1377. i dio srpskog teritorija u zaleđu Dubrovnika, bez sumnje stizao najveći dio nekvalificirane radne snage. U ugovorima se samo za one koji su došli iz unutrašnjosti naglašava da su iz Bosne, odnosno iz Foče ili Drine. S tog je prostora zabilježeno od 1282. do 1469. 49 osoba, od kojih 16 žena i 33 muškarca. Žene su se obavezale na služenje do 15 godina, dok su se neke od njih obavezale da će služiti gospodara do njegove smrti. Naknada za rad nije prelazila iznad 2 dukata godišnje. Neke su žene radile samo da se prehrane uz obavezu gospodara da im daje hranu i odijelo. Samo je jedna žena uspjela nakon desetogodišnjeg rada osigurati miraz za koji nije poznata količina.

[86] Nikolić Jakus, „Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću", 367.

U razdoblju od 1365. pa do 1470. u službu je stupilo 14 osoba iz unutrašnjosti Srbije, od toga su samo 3 bile žene. Kada proučavamo ugovore iz ovog razdoblja, tada valja imati na umu da se za većinu onih koji su dolazili iz unutrašnjosti Srbije najčešće upotrebljava termin „*de Sclavonia*“, „*de Rassia*“ ili samo „*Sclavus*“. Termin *Srbija* se u ugovorima počeo navoditi tek nakon pada srpske države pod osmanlijsku vlast.[87] U periodu od 1365. do 1470. primjećuje se pad broja žena koje ulaze u službu. Prema Dušanki Dinić Knežević, u tih je 95 godina u službu stupilo 14 osoba iz unutrašnjosti Srbije, od kojih su samo 3 bile žene. U nastavku je prikazan broj radne snage po godinama sa prostora Neretve, Srbije i Bosne. (*Tablica 19*)

Godina	Neretva		Bosna		Srbija	
	ž	m	ž	m	ž	m
1282.	-	-	1	1	1	-
1311.	1	-	-	-	-	-
1324.	-	1	-	-	-	-
1326.	1	-	1	-	-	-
1327.	-	1	-	-	-	-
1328.	1	-	-	-	-	-
1329.	-	-	1	-	-	-
1335.	-	1	-	-	-	-
1345.	-	1	-	-	-	-
1348.	-	-	-	1	-	-
1350.	1	-	-	-	-	-
1351.	-	1	-	-	-	-
1352.	-	1	2	-	-	-
1353.	-	1	-	-	-	-
1355.	-	-	1	-	-	-
1357.	-	-	-	1	-	-
1365.	-	-	-	-	-	1
1366.	-	-	-	1	-	1
1367.	1	-	-	1	-	-
1370.	1	-	-	-	-	-
1371.	-	2	-	-	-	-
1372.	-	1	-	1	-	-
1373.	1	-	1	3	-	-
1374.	1	-	3	1	-	-
1375.	-	-	1	-	-	1
1377.	-	1	-	-	-	1
1378.	-	-	-	-	1	-
1379.	-	-	-	1	-	1
1381.	-	1	-	1	-	-
1386.	1	-	-	-	-	-
1393.	-	-	-	-	1	-

Godina	Neretva		Bosna		Srbija	
	ž	m	ž	m	ž	m
1394.	-	-	2	-	-	-
1395.	-	1	-	-	-	1
1397.	-	-	-	1	-	-
1398.	-	-	-	3	-	-
1402.	1	-	-	-	-	-
1403.	-	-	1	-	-	-
1404.	-	1	1	-	-	-
1405.	-	-	-	1	-	-
1406.	-	3	-	1	-	-
1407.	-	2	-	-	-	-
1408.	-	2	-	-	-	-
1409.	-	3	-	3	-	1
1410.	-	1	-	-	-	-
1411.	-	-	-	-	-	1
1412.	-	2	-	-	-	-
1415.	-	1	-	2	-	-
1416.	-	-	-	2	1	-
1418.	-	1	-	-	-	-
1424.	-	1	-	-	-	-
1425.	-	1	-	-	-	-
1427.	-	-	-	1	-	-
1434.	-	1	-	-	-	-
1435.	-	-	-	1	-	-
1436.	-	4	-	1	-	-
1437.	-	-	1	-	-	-
1443.	-	-	-	-	-	1
1446.	-	-	-	1	-	-
1453.	-	-	-	1	-	-
1454.	-	-	-	2	-	-
1469.	-	-	-	1	-	-
1470.	-	-	-	-	-	1

Tablica 19 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1282 - 1470. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 48.)

[87] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 46-47.

U Dubrovniku je radilo nešto više žena porijeklom iz Kotora i Bara. Njihov broj nije premašio broj muškaraca koji su u ugovorima često istaknuli da će raditi sve što znaju i mogu. Iz Kotora je od 1326. do 1443. došlo 8 žena i 34 muškaraca. Trajanje službe bilo je od 6 mjeseci do 10 godina uz plaću od 2 do 30 perpera godišnje. Njih šestero radilo je bez ikakve novčane naknade, a jednoj djevojci obećan je miraz od 20 perpera poslije 6 godina službe. U nekim ugovorima se navode podaci o mirazu, dok se u drugima miraz spominje kao takav, ali ne saznajemo podatke o količini. Više o mirazu zabilježeno je u poglavlju *Pravni položaj i uloga sluškinje u obitelji i društvu*. Iz Bara je u razdoblju od 1282. do 1475. na služenje u Grad stiglo je 8 žena. Muškarci su opet bili brojniji, njih se 40 obavezalo na vrijeme od 1 do 6 godina uz nagradu do 15 perpera godišnje. Poznato je da su u Dubrovniku služili muškarci iz Budve, njih 15, i jedna žena iz Budve koja je služila 3 godine za samo 3 perpera. Ovi se podaci odnose na razdoblje od 1366. do 1398. Iz ugovora saznajemo da su muškarci dobivali od 3 do 10 perpera godišnje.[88] Zanimljivo je da da se sluškinje u kotorskim notarskim zapisima spominju češće nego ostale žene iz redova vlastele.[89] U nastavku su prikazani podaci o radnoj snazi s područja Zete. (*Tablica 20* i *Tablica 21*)

Godina	Zeta		Morača		Onogošt		Lušticа		Kotor		Bar		Budva		Ulcinj	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
1282.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1283.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1311.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
1326.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
1328 .	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1329.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1336.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1344.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1345.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1348.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1349.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1350.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
1352.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1
1353.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
1355.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1357.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	1	-	-	-	-
1365.	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	2	8	-	-	-	1
1366.	-	-	-	1	-	-	-	-	1	5	-	1	-	1	-	1
1367.	-	1	-	-	-	-	-	-	1	2	-	3	-	1	-	-
1368.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	-
1369.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	2	-	-
1370.	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	-	2	-	-	-	1
1371.	-	-	-	1	-	-	-	1	-	2	-	-	-	2	-	-
1372.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-
1373.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1374.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1375.	1	-	-	-	-	-	-	2	-	2	-	2	-	-	-	-
1376.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	2	-	1
1377.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	2

[88] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 50-51.
[89] Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, 161.

1381.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1382.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
1383.	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1386.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-
1387.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	1	-	-
1389.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1390.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1393.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1394.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-

Tablica 20 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1282 - 1394. (prema podacima u D. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 51-52.)

Godina	Zeta		Morača		Kotor		Bar		Budva	
	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž	m
1396.	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-
1398.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1401.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1402.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1404.	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
1409.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1412.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1413.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1415.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1420.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1422.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1423.	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
1425.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1426.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1427.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
1429.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1430.	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-
1439.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
1443.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1447.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1448.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
1475.	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-

Tablica 21 – Ugovori o službi u Dubrovniku 1396 - 1475. (prema podacima u D. Dinić Knežević*, Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 52.)

Radna je snaga pristizala i s prostora Albanije. U periodu od 1281. do 1445. zabilježeno je 22 ugovora za muškarce i 18 za žene. U ugovorima se često navodi da se radi o osobi iz Albanije ili da je riječ o Albancu, dok se u nekima navodi i preciznije mjesto iz kojeg su došli. Oni su radili između 1 i 15 godina. Zarada je iznosila do 15 perpera godišnje, a jedna se osoba obavezala na doživotnu službu. Za neke se sluškinje navodi da su porijeklom iz Albanije, dok se u nekim slučajevima navodi preciznije mjesto porijekla (primjerice Drivast, Drim, Valona,

Skadar, Berat).[90] Paralelno sa stanovništvom iz srpskog i bosanskog teritorija, u Grad je dolazilo i vlaško stanovništvo koje se prepoznaje na temelju posebnih izraza i katuna iz kojih su potekli. U razdoblju od 1353. do 1436. u službu je stupilo 13 žena i 9 muškaraca iz katuna. U nekim se slučajevima ne navodi njihovo porijeklo već se samo konstatira da je riječ o Vlahu ili Morovlasu (Morlaku). Uvjeti službe bili su jednaki, a njihova zarada nije premašila više od 12 perpera za višegodišnju službu.[91]

Na temelju tablica vidljivo je da velika većina onih koji su radili kao posluga ili obavljali druge fizičke poslove u Dubrovniku dolazi iz okolnih mjesta. Priljev je češće ovisio o materijalnom položaju tog stanovništva, nego o potrebi Dubrovčana za radnom snagom. Na temelju podataka u tablicama vidljivo je da su ratovi i glad u zaleđu potaknuli stanovništvo na migracije i potragu za boljim životnim uvjetnima. Dio radnika dolazio je i s prostora Neretve, pod kojim se podrazumijeva srednjovjekovno trgovište Drijeva na donjoj Neretvi, zatim luka i okolna mjesta. Prvi ugovor zabilježen o osobi s tog prostora nastao je 1311. Odande je do 1436. u Dubrovnik stiglo 10 žena i 37 muškaraca. Žene su se najčešće obavezale na dulji period nego muškarci, a neke od njih su i dalje radile samo za hranu i odijelo. Dvije su se žene obavezale na doživotnu službu, odnosno na 20 godina bez ikakve naknade. Ostali su uglavnom ulazili u službu u trajanju od 3 mjeseca do 10 godina, uz zaradu do 20 perpera godišnje. Iz ugovora je vidljivo da je u Dubrovnik došao mali broj radne snage sa područja Zete. Ti se ugovori sadržajno ne razlikuju od onih koje su sklopili pojedinci iz drugih krajeva. Veći broj kućni posluge stigao je iz Kotora, Bara, Ulcinja i Budve. S tim gradovima, a posebice s Kotorom i Barom, Dubrovnik je imao dobro razvijene kontakte i stalne poslove. Stoga ne čudi da je velik broj mladih ljudi iz ovih prostora dolazio u potrazi za poslom u Dubrovnik. Prema sačuvanim podacima, broj muškaraca bio je veći od broja žena. Iz Kotora je u periodu od 1326. do 1443. došlo 8 žena i 34 muškaraca. Njihova služba trajala je u prosjeku od 6 mjeseci do 10 godina uz plaću od 2 do 30 perpera godišnje. Bilo je i onih koji su stupili u službu u zamjenu za hranu i odjeću.[92] Samo jednoj djevojci je njezin gospodar Ivan Tudizić obećao udaju i miraz u visini od 20 perpera nakon 6 godina službe.[93] Iz Bara je u Dubrovnik, u periodu od 1282. do 1475., stiglo u službu 8 žena. Među njima se ističu dvije Marije koje su 1365. sklopile ugovor sa Radom, udovicom Nikole Sorkočevića, na 8, odnosno 10 godina. Ona im je obećala da će ih

[90] *Div. Canc. I*, 125; *IV*, 81; *XII*, 313'; *XIII*, 2; *XVI*, 136'; *XVII*, 56, 86; *XVIII*, 72; *XX*, 25, 40', 59, 117; *XXII*, 27; *XXVII*, 14, 122, 144', 161, 184'; *XXIX*, 111'; *Deb. Not. VIII*, 91; Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301*, 48-49; J. Lučić, II, 252-253; Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, III, 12.
[91] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 40.
[92] Ista, 46, 49, 50.
[93] *Div. Canc. XX*, 41'.

udati na kraju službe ako budu dobre.[94] Iz Budve je u periodu do 1366. do 1398. stigla u službu samo 1 žena koja je služila 3 godine za samo 3 perpera. Ne smiju se zanemariti ugovori osoba porijeklom iz dalmatinskih gradova koji su došli na služenje u Dubrovnik. Ovdje se prvenstveno radi o muškarcima koji su najvećim dijelom bili iz Zadra ili Splita. Izgleda da žene s tog prostora nije privlačio posao u Dubrovniku jer je sačuvan samo jedan ugovor koji je sklopila žena iz Splita. Iz Hrvatske su stigle samo 2 sluškinje (jedna 1353. i jedna 1368.) i 1 sluga, a iz Cetine 1 sluga. Svi oni radili su po dubrovačkim običajima, od 1 do 10 godina, uz obećanu hranu, odijelo i skromnu zaradu. Važno je naglasiti da proces migracija kućne posluge nije bio samo iz okolnih krajeva u Dubrovnik, već su poslovni Dubrovčani angažirali kućnu poslugu da služi po dubrovačkim običajima njihovim sinovima, bogatim rođacima, poslovnim partnerima ili rodbini koji su boravili u Srbiji ili Bosni.[95]

Iz 15. su stoljeća zabilježeni neki slučajevi udomljavanja djece iz Doma na nahočad u kojima udomitelji uzimaju djecu ne kao sinove i kćeri, nego kao sluge. Djevojčice su najčešće bile u dobi od 9 ili 10 godina. Udomitelji su se obvezali da će ih u zamjenu za službu oblačiti, hraniti, podučavati i opremiti mirazom.[96] Zrinka Nikolić Jakus je, proučavajući migracije radne snage iz Bosne, istaknula da se među pojedinim ugovorima iz Zadra i Splita ističu neki koji zapravo ukazuju na udomljavanje djeteta iako imaju formu ugovora o službi.[97] Ugovorima o udomljavanju djece u Dubrovniku bavila se Rina Kralj-Brassard u „Napuštena djeca u Dubrovniku od XVII. do XIX. stoljeća“.[98]

* * *

Na kraju ovog poglavlja nameće se pitanje što se događa s djevojkama nakon završetka ugovorenog roka službe. Vjerojatno je manji broj otišao u svoj rodni kraj, dok je većina ostala u Dubrovniku i udala se ili nastavila raditi kod istog ili nekog drugog gospodara. Neke su od njih vjerojatno povremeno zalazile u Grad s namjerom da nešto zarade, da bi u svom mjestu mogle lakše brinuti o obitelji i započeti neki posao.[99] Pretpostavka je da su i muškarci rado ostali u Gradu nakon ugovorenog roka jer ih je težak način života poticao da traže zaradu daleko

[94] *Div. Canc. XX*, 41, 67'.
[95] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 49, 51, 56-57.
[96] Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji“, 29.
[97] Nikolić Jakus, „Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću“, 354.
[98] Rina Kralj-Brassard, „Neželjeno majčinstvo, podržavljeno roditeljstvo: Napuštena djeca u Dubrovniku od XVII. do XIX. stoljeća (Povijesno-demografski i kulturno-antropološki pogledi)” (D. diss., Sveučilište u Dubrovniku, 2012.)
[99] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 56.

od doma. Budući da se radi o „malim ljudima“, njihova daljnja sudbina se ne može lako pratiti. Općenito je teško pratiti život jednog sluge ili sluškinje jer je o njima najčešće zabilježeno jedno svjedočanstvo/isprava. Ipak, to ne vrijedi za sve jer o nekim sluškinjama saznajemo iz sudskih sporova, a ponajviše iz oporuka koje su sastavljene u zadnji čas. Naravno, nekima je zarada u Dubrovniku predstavljala samo odskočnu dasku da se vrate na bolji život u mjesto iz kojeg su došli. Kao i u razdoblju od 13. do 15. stoljeća, tako se ni u 16. stoljeću položaj kućne posluge nije poboljšao. Iako je mnogo trebalo da se netko od posluge odluči na bijeg, bježanje je i dalje bilo vrlo često. U 16. je stoljeću broj kućne posluge porastao još više u odnosu na prethodno razdoblje. Razlog tomu bila je dubrovačka vlastela s jedne i bogati trgovci s druge strane. Naime, ove su dvije skupine počele sve više ekonomski jačati i, usporedno s time, živjeti sve otmjenije. U Gradu su se gradile lijepe palače i ljetnikovci, u kojima su se organizirale gozbe, pa su građani za takve prilike trebali sve više posluge. Po uzoru na zapadnu buržoaziju, način života vlastele i imućnijih građana postao je profinjeniji, luksuzniji i izbirljiviji. Kućna se posluga sve više specijalizirala, zbog čega se u kasnijim zapisima nalaze kuhari, sobarice i slično.[100]

[100] Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, 163.

6. Pravni položaj i uloga sluškinje u obitelji i društvu

Ovo poglavlje ponajprije donosi saznanja o pravnom položaju sluškinja i njihovoj ulozi unutar obitelji i društva. Nakon općenitog dijela, kroz odvojena manja poglavlja prikazani su neki od segmenata života na temelju kojih se pokušava stvoriti jasnija slika o položaju žena u srednjovjekovnom društvu. Ovdje ću prvenstveno posvetiti pažnju sluškinjama, kao izdvojenoj skupini žena, čiji položaj postaje jasniji nakon komparacije s drugim skupinama. Najprije valja posvetiti pažnju poimanju djetinjstva u srednjem vijeku. U tom dijelu pokušat ću, između ostalog, sagledati odnos prema ženskoj djeci koja su rano stupila u službu. Nakon toga ću prikazati mirazni sustav, položaj u braku i odnos sluškinja prema djeci. Uz navedeno, bit će riječ i o položaju sluškinja pred zakonom, sudskim postupcima te na kraju oporukama. Iz poglavlja se naziru osobni odnosi između gospodara i sluškinja kao i odnos između supružnika. U svakom dijelu navest ću izvore koji su korisni za bolje razumijevanje navedenih činjenica.

Budući da su robovi bili prisutni kroz čitav srednji vijek, mnogi istraživači imali su dilemu s razlikovanjem neslobodne i slobodne radne snage. Analizom pravnog položaja slobodne i neslobodne snage kao i različitih stupnjeva slobode, odnosne neslobode, stvara se donekle jasnija slika društva. Poimanje slobode nekad i danas nije isto, zbog čega se taj kompleksan pojam treba analizirati s raznih aspekata, a u ovom će slučaju biti s pravnim položajem koji je najkarakterističniji. Cilj je kroz odvojena poglavlja prikazati kakve su mogućnosti imale sluškinje unutar društva, odnosno što su sluškinje bile u mogućnosti raditi kao slobodne žene. Svako poglavlje predstavlja saznanja o sluškinjama prvenstveno na dubrovačkom primjeru uz poneku usporedbu s drugim gradovima na jadranskoj obali ili talijanskim gradovima. Saznanja se temelje na notarskim knjigama i Statutu grada Dubrovnika kao i na domaćoj i stranoj stručnoj literaturi.

Neven Budak navodi tri kriterija po kojima se neka osoba može proglasiti u potpunosti neslobodnom: 1. gubitak pravne osobnosti koja prelazi na gospodara, a očituje se gubljenjem aktivnog i pasivnog sudskog prava, 2. prava vlasništva i prava na formiranje obitelji po vlastitom izboru, 3. gubitak slobode kretanja i slobode izbora zanimanja. Navedeni se kriteriji nisu uvijek i svuda ispunjavali, ali su zato utjecali na stupanj slobode koju je pojedinac imao. Djelomično neslobodni i slobodni bili su pripadnici kućne posluge koji se češće javljaju od 14. stoljeća nadalje.[101] Prema Lenki Blehovi Čelebić, osobna sloboda sluškinje bila je djelomična i uvjetna, ali nepobitna jer se u nekim ugovorima pojavljuje klauzula o dobrovoljnosti odluke.

[101] Budak, „Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu“, 51.

Dobrovoljna odluka o stupanju u službu nije značila da je ta žena uživala neku građansku slobodu odlučivanja u svakodnevnom životu. Sloboda sluškinja vidljiva je u činjenici da su mogle djelovati kao pravni subjekti pravnih akata te u mogućnosti sklapanja braka. Pritom ne smijemo izuzeti slobodu u okviru ljudske bliskosti između kućne posluge i gospodara/gospodarice.[102] Pravni položaj kućne posluge temelji se na statutarnim odredbama i njihovoj primjeni u svakodnevnom životu, u mjeri u kojoj je to moguće na temelju sačuvane arhivske građe.

Život žena u srednjovjekovnom društvu bio je određen staleškom pripadnošću i ulogom u obitelji. U izvorima se žene najčešće identificiraju vezom s nekim muškarcem, kao kći, žena, sestra, udovica ili ljubavnica. Kada je riječ o sluškinjama, one se najčešće identificiraju zanimanjem ili srodstvom. Na položaj žena nesumnjivo je utjecala mizoginija koju su proširili neki teoretičari crkvene doktrine krivim čitanjem i tumačenjem Evanđelja. Različito i najčešće negativno poimanje žena u društvu dovelo je do oblikovanja odnosa muškaraca prema njima. Nejednakost, ograničenja slobode i djelovanje žena doveli su do pogoršanja položaja žena unutar obitelji i društva. Žene su se bile dužne baviti kućnim poslovima, biti poštene i pokoravati se svojim muževima. U dubrovačkom javnom životu uloga žene bila je beznačajna jer su sve važnije funkcije oko upravljanja Gradom i poslove u Gradu obavljali muškarci. Odredbe Statuta s vremenom su zastarjele i mijenjale su se u skladu s načinom života. Budući da su muževi često zbog posla napuštali grad, žene su ih mijenjale u raznim poslovima. Ova se tvrdnja ponajprije odnosi na žene bogatih građana, trgovaca i obrtnika. Položaj žene u određenom društvu može se uzeti kao jedan od pokazatelja stupnja razvoja toga društva. Dalmatinski statuti i drugi izvori povremeno iskazuju duboko ukorijenjeno nepovjerenje prema ženskoj prirodi koju smatraju nedostojnom, nestalnom i slično. Odnosi unutar obitelji bili su malim dijelom propisani kanonskim, odnosno statutarnim pravom. Pojedinci su se unutar obitelji ponašali prema običajima koji su nerijetko bili jači od zakona. Neovisno o odstupanjima, kojih je uvijek bilo, u cjelini su se odnosi unutar komunalnih društava stoljećima oblikovali na isti način.[103]

Otac je imao najviše ovlasti unutar obitelji. Njegova je uloga bila određena gospodarskim i društvenim okolnostima kao i običajima i navikama sredine u kojoj je živio. Formalno-pravno, sluškinje i sluge, famuli i šegrti imali su u odnosu na glavara jednak položaj kao i djeca, što u stvarnosti najvjerojatnije nije bilo tako. Statuti mnogih gradova navode da se

[102] Lenka Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora* (Podgorica: CID, 2002.), 183.
[103] Janeković Römer, *Rod i grad,* 126-127.

u porodicu ne ubrajaju samo krvni srodnici nego i servi i famuli koji su živjeli u istom kućanstvu.[104] Premda se često spominje da se gospodar mora ponašati prema slugama i sluškinjama kao prema svojoj djeci, logično je pretpostaviti da se on prema svojoj djeci odnosio na jedan, a prema slugama i sluškinjama na drugi način. Otac je imao autoritet nad svim članovima obitelji. Prema Statutu on je imao pravo tjelesno kazniti djecu i ostale ukućane, s time da ih nije smio ozlijediti. Na temelju ugovora o stupanju u službu vide se obveze koje je dužan ispuniti. On se obavezuje da će uzdržavati kućnu poslugu, omogućiti im hranu, odjeću, dok nekima obećaju miraz na kraju službe. Ako u obzir uzmemo odnos gospodara i sluškinja, jasno je da on podrazumijeva poslušnost gospodaru i poštovanje. Veze između žena i drugih osoba, na primjer odnos sa ženom, tastom, punicom, gospodarom, majkom, mužem i drugima, spominju se samo kada se radi o poslovima vezanim uz te osobe.[105] Prisustvo velikog broja radne snage zahtijevalo je formiranje njihova statusa u društvu. Potaknuta time, dubrovačka je Vlada 19. studenog 1303. donijela posebne odredbe koje su se odnosile na njih. Određeno je da se svi koji dobro rade moraju dobro i nahraniti, a oni koji će kršiti zakone bit će kažnjeni. Zatim je bilo potrebno zabilježiti u posebne knjige sve pridošle Slavene, koji su bili u službi Općine ili pojedinaca. Ova je knjiga vjerojatno sadržavala brojne važne podatke o radnoj snazi, njihovom porijeklu, uvjetima u kojima su služili, kao i o poslovima kojima su se bavili. Nažalost, ona nije sačuvana do danas.[106]

O pokretljivosti i prisutnosti sluškinja u društvu svjedoči njihova pojava na sudu gdje podižu tužbe u svoje ime i u ime gospodara, ali i svjedoče u sudskim procesima. Kao slobodne punoljetne žene, one mogu samostalno stupiti u službu, udati se, prodavati i kupovati nekretnine, raditi zajmove, dati djecu u službu i raspolagati vlastitom i muževljevom imovinom. Imovinski položaj udanih žena velikim je dijelom ovisio o njihovu društvenom statusu. Sluškinje u braku uživale su veći stupanj ravnopravnosti, osiguran podjednakom dobi i slobodnim izborom supružnika. Uz to, Statut je pučanima dopuštao zajednicu dobara, odnosno ravnopravnu podjelu dobara između žene i muža, nasuprot miraznom sustavu koji je nalagao drugačije nasljedno pravo i imovinske odnose u brakovima vlastele. Sluškinje su se najčešće udavale za sluge, obrtnike ili sitne trgovci koji su živjeli isključivo od vlastitog rada, a ne od naslijeđene imovine. Zbog drugačijeg načina života, njihove obitelji nisu opterećene brigom o očuvanju patrimonija, kao što je slučaj s vlasteoskim obiteljima. Prema Dubrovačkom statutu udane su žene bile potpuno podređene svome mužu, dok im je za obavljanje poslova trebala

[104] Budak, „Struktura i uloga serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", 351.
[105] Janeković Römer, *Rod i grad,* 97-100.
[106] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka,* 35.

njegova suglasnost. Po svemu sudeći, prava udovica bila su šira, neovisno o društvenom sloju kojem su pripadale. U poglavljima koja slijede pokušat ću jasnije prikazati pravni položaj žena u odnosu na pojedine životne situacije.

6.1. Djetinjstvo

U pokušaju boljeg razumijevanja osjetljivih tema kao što je djetinjstvo, povjesničari nastoje iščitati podatke na temelju sačuvane građe koja najvećim dijelom o tome šuti. Jedna od najvećih prepreka u donošenju ključnih zaključaka je manjak izvora koji pobliže govore o djeci i njihovom razvoju. Uz to, valja imati na umu da se radi o društvu koje se uvelike razlikuje od današnjeg. Ono što se po pitanju djetinjstva može smatrati istim od razdoblja srednjeg vijeka do danas, jedino je biološka komponenta, dok se kultura odgajanja mijenjala te je paralelno s tim mijenjala i sliku koju društvo ima o djeci.[107] S obzirom da je do danas objavljen veći broj radova o djetinjstvu u srednjem vijeku, može se reći da je problem srednjovjekovnog djetinjstva postao veliko područje interesa medievista. Kada je riječ o djeci u srednjovjekovnim obiteljima, trebamo uzeti u obzir neka pitanja kao što je prosječan broj djece u obiteljima, nejasnu granicu između djetinjstva i punoljetnosti te odnos roditelja i djece, kao i odnose djece međusobno.[108] Primjeri iz dubrovačkog područja pokazuju da je teško bilo osigurati kontinuitet obitelji jer, iako se rađalo mnogo djece, malo ih je preživjelo. Srednjovjekovno je društvo općenito bilo suočeno s visokim mortalitetom, zbog čega je tek mali broj rođenih doživljavao punoljetnost. Velike demografske krize i vrlo visoki mortalitet primorale su obitelji da traže rješenja za svoj opstanak. O broju djece u obitelji može se u većini govoriti na primjerima vlasteoskih obitelji koje su bolje dokumentirane u izvorima. Konkretnije, u slučaju kućne posluge moguće je tek proučavati slučajeve koji mogu uputiti na neke zaključke.

Granicu između djetinjstva i odrasle dobi u srednjem vijeku nije lako prikazati. Marija Mogorović Crljenko navodi da termini koji su se koristili za označavanje djece na zapadnoeuropskom prostoru nisu bili precizni i pokazuju kako su djetinjstvo, ali i mladenaštvo, bili rastezljivi pojmovi.[109] Philippe Ariès smatra da se pojam djetinjstva svodio samo na nekoliko prvih godina života. Djeca su u srednjovjekovnom društvu počela u vrlo ranoj dobi sudjelovati u poslovima i igrama odraslih, gubeći privilegirani položaj malenih. Njegova je

[107] Barbara Hanawalt, „Medievalists and the Study of Childhood“, *Speculum 2* (2002.), 440-460.
[108] Monika Cvitanović, „Život žena u Rijeci u 15. stoljeću“ (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.), 21.
[109] Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena,* 60.

glavna teza da se odnos prema djetetu promijenio tek negdje u 17. i 18. stoljeću, pod utjecajem smanjivanja obitelji, poboljšanja položaja žene i prihvaćanja kontrole rađanja. Prema njegovu mišljenju, u višestrukoj su srednjovjekovnoj obitelji osjećaji između roditelja i djece mogli postojati, ali nisu bili nužni za funkcioniranje obitelji.[110] Iako su neke njegove teze poticajne, mogla bi mu se prigovoriti isključivost i apriornost stavova. Prema mišljenju Zdenke Janeković Römer obiteljski su odnosi u predindustrijskim društvima bez sumnje bili određeni prvenstveno gospodarskim i društvenim čimbenicima, no to ne znači da u njima nije postojao nikakav osjećajni život.[111] David Herlihy zaključio je kako, unatoč ranije uvriježenom poimanju o nepostojanju djetinjstva u razdoblju srednjeg vijeka, mnogi izvori neupitno pokazuju da srednjovjekovna obitelj nije bila „emocionalna pustinja".[112]

Dječaci iz viših slojeva društva imali su privatne učitelje ili su pohađali školu, pritom su učili o gramatici, retorici i dobrom vladanju, a kasnije su razvijali trgovačke vještine. Oni su imali daleko veće mogućnosti obrazovanja nego njihove sestre. Mali je broj djevojaka znao pisati, a još manje je bilo onih koje su znale talijanski i latinski jezik. U srednjovjekovnom društvu prevladavalo je mišljenje da je ženama mjesto u kući. One su bile dužne voditi brigu o djeci i kućanstvu, a glavna im je zadaća bilo rađanje.[113] Zato su dobivale poduku o domaćinstvu, braku, djeci i osnovama kršćanske vjere. Živjele su odijeljene od javnosti, iza zatvorenih vrata očeve kuće. Benedikt Kotrulj posvetio je nekoliko redaka svoje knjige i odgoju kćeri u kojima skreće pažnju na poželjne vrline, ali upućuje i zamjerke očevima u nekim postupcima prema njima. Također, naglašava da treba posebno pripaziti na družbenice svojih kćeri. U prvom je redu mislio na sluškinje.[114]

Kroz čitavo razdoblje srednjega vijeka život svakog pojedinca bio je znatno kraći, zbog čega je zahtijevao i brzo sazrijevanje u kojem je za dječju dob i djetinjstvo bilo vrlo malo prostora.[115] Prema statutima istočnojadranskih komuna, razdoblje zrelosti je najčešće nastupalo u dobi od 12 za djevojčice i 14 godina za dječake. Na srednjovjekovna viđenja životnog ciklusa

[110] Nikolić Jakus, „Povijest djetinjstva u srednjem vijeku i povijest emocija: osjećaji roditelja prema djeci kao primjer istraživačkog pristupa temi osjećaja u prošlosti", *Historijski zbornik 2*, 377-378.
[111] Janeković Römer, *Rod i grad,* 108.
[112] Herlihy, *Medieval Households,* 112.
[113] Franjo Šanjek, „Žena u hrvatskom srednjovjekovlju", teološko-pastoralni tjedan za svećenike na temu "Dostojanstvo žene", Zagreb, 23-26.1.1990. *Bogoslovska smotra* 60, br. 3-4 (1990.), 183.
[114] Kotrulj Benedikt, *Knjiga o vještini upravljanja* (Zagreb: Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku: Hrvatski računovođa, 2009.), 492-496.
[115] Zoran Ladić, „Na razmeđu djetinjstva i zrelosti. O naučnicima-šegrtima u kasnosrednjovjekovnim istočnojadranskim komunama vijeku" u: *Filii filiae...*: *Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru,* ur. Marija Mogorović Crljenko, *Zbornik radova s četvrtog istarskog povijesnog biennalea*, sv. 4. Poreč: Zavičajni Muzej Poreštine; Državni arhiv u Pazinu; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2011., 70.

izuzetno važan utjecaj imao je ekonomski čimbenik zbog njegova odlučujućeg utjecaja na osamostaljenje djeteta. Tako je pojedinim srednjovjekovnim promišljanjima glavni kriterij bila sposobnost djevojčice od 12 i dječaka od 14 godina da samostalno i nezavisno obavljaju svoj posao.[116]

Odnos prema djeci pa i shvaćanje djetinjstva, na dubrovačkom primjeru možemo pokušati sagledati u ugovorima o stupanju u službu ili nauk. Davanje djece u službu ne predstavlja izravan dokaz da roditelji nisu gajili osjećaje ljubavi i privrženosti. Mnogi su roditelji bili prisiljeni na odvajanje od djece jer su ih na to natjerali teški životni uvjeti. Samim pristankom na stupanje u službu, djevojke su dale obećanje gospodaru da će ga pošteno služiti, bez prijevare i krađe, njegove stvari i dobra vjerno spašavati i čuvati te da neće činiti štetu, a sve to za hranu i pristojnu odjeću. Sluškinjin položaj bio je određen odnosom prema ocu obitelji. Gospodari su redovito obećavali da će u zamjenu za rad i poslušnost hraniti i uzdržavati kućnu poslugu. O djeci iz siromašnih obitelji poznato je manje podataka. Siromašni roditelji zasigurno nisu imali mogućnost da unajme privatne učitelje za svoju djecu ili da ih daju u školu. Zato su siromašna djeca u vrlo ranoj dobi počela raditi kao sluge i sluškinje u kućama školovanih ljudi od kojih su mogli nešto naučiti.[117] U siromašnijim obiteljima djeca su mogla iskusiti osjećaj roditeljske ljubavi samo u najranijoj dobi jer su u potrazi za poslom najčešće napustila roditeljski dom i zaposlila se kao kućna posluga ili šegrti kod stranih ljudi.

Roditelji su nastojali osigurati djeci stan, hranu, odjeću, a ponekad i plaću kroz ugovore o stupanju u službu. Dječaci su najčešće počeli izučavati neki od zanata, dok su djevojčice mogle biti samo sluškinje.[118] Djeca su provodila djetinjstvo i ranu mladost kod gospodara ili u majstorovoj kući, na temelju čega se može reći da su ih oni i odgojili. Budući da su djeca u ranoj dobi krenula obavljati razne fizičke poslove, među istraživačima ovog dijela povijesti razvila se teza da djeca u srednjem vijeku nisu imala djetinjstvo. Odnos između gospodara i kućne posluge prestao je istekom ugovorenog roka ili oslobađanjem od službe. Po završetku ugovorenog roka, sluškinje su raspolagale najčešće manjom količinom novca koja im je bila polazišna točka u ostvarenju životnih ciljeva. Uzevši u obzir karakter sačuvanih izvora i njihovu količinu, istraživanje obitelji iz kojih dolazi kućna posluga je otežano, gotovo nemoguće. Ipak, i na temelju oskudnih podataka možemo stvoriti određenu sliku o njima i njihovoj obitelji.[119]

[116] Shahar, *Childhood in the Middle Ages,* 28.
[117] Janeković Römer, *Rod i grad,* 109.
[118] Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, 37.
[119] Janeković Römer, *Rod i grad,* 122.

6.2. Ljubavne veze i brak

U srednjovjekovnom društvu, posebice u višim slojevima društva, brak je doista rijetko bio rezultat uzajamnih osjećaja žene i muškarca. O bračnoj ljubavi nije poznato puno. Najviše podataka zabilježeno je u priručnicima za dobar bračni i obiteljski život, životopisima vladara, svetaca i drugih te poneke oporuke iz kojih se mogu iščitati osjećaji ljubavi i brižnosti.[120] Dubrovačka vlastela se u većini slučajeva ženila zbog roda, potomstva, imanja, kuća i poslova, a ljubav tražila drugdje.[121]

Zbog nametnutih brakova vlastela je često stupala u izvanbračne veze, najčešće sa sluškinjama. Iako je trgovac Benedikt Kotrulj u svojem djelu *Knjiga o vještini trgovanja* poručio muževima da „ne smije muškarac ostaviti svoje sjeme bilo gdje“, njegov je savjet zanemarivala većina muškaraca. Naime, mnogi imućniji građani nisu se za života držali svoje žene, već su istovremeno upuštali u izvanbračne veze koje su bile dio sustava. Zanimljivo je da su takve veze bile prešutno tolerirane i regulirane kulturnim i društvenim kontekstom. Kotrulj je, opisujući idealnu ženu, istaknuo da takva žena mora biti lijepa, razborita, postojana, mila, marljiva, blaga, ozbiljna, darežljiva, uzdržljiva, čiste puti, umjerena u jelu i piću, čedna, velikodušna, milosrdna, pobožna i između ostalog, mora biti uvijek zaposlena, odjevena i urešena prema svome staležu. Također, savjetovao je gospodarima da ne prijateljuju sa slugama i sluškinjama, već da ih radije drže u strahu.[122] Sluškinjama je naročito teško bilo u kućama vlastele, gdje je bilo dosta sinova koji su živjeli raskalašeno, a zbog biranja djevojaka sa što većim mirazom, ženili su se dosta kasno.[123]

U Gradu se ljubovanje vlastele sa sluškinjama smatralo gotovo prirodnim činom. Iako se većinom radilo o oženjenim muškarcima, bilo je i neoženjenih vlastelina koji su živjeli sa sluškinjama u prešutno toleriranom konkubinatu. Imajući na umu da nije bilo velike slobode u biranju bračnog partnera, pri izboru ljubavnica bio je veliki izbor. U takvim je vezama moglo biti prisutno više ljubavi i strasti negoli sa zakonskim partnericama. Zajednički život većeg broja ženske posluge u zajedničkom kućanstvu s gospodarom i njegovom obitelji nesumnjivo je ostavio značajne posljedice na obiteljsku strukturu. Izvanbračne veze često su bile dugotrajne, a paralelno s njima rođen je velik broj izvanbračne djece.[124] Prisutnost takvih

[120] Janeković Römer, *Maruša,* 181.
[121] Isto, 87.
[122] Kotrulj, *Knjiga o vještini upravljanja*, 427, 479-491; Janeković Römer, *Maruša,* 180.
[123] Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću*, 163.
[124] Janeković Römer, *Maruša,* 183.

odnosa navodi istraživače da rađanje izvanbračne djece smatraju produktom veza gospodara i njihovih sluškinja.[125] Gradski statuti diljem jadranske obale spominju izvanbračnu djecu, *bastardi*, što na neki način svjedoči o njihovoj brojnosti. Crkva je prema izvanbračnoj djeci imala neprijateljski stav, ali je to, s obzirom na njezinu brigu za učvršćenje braka, koji je ulazio u njezinu kompetenciju i razumljivo. Mnoštvo izvanbračne djece, karakteristično ne samo za Dubrovnik, već i za čitavu srednjovjekovnu Europu, predstavlja u neku ruku odušak tadašnjih muškaraca, koji uglavnom nisu sudjelovali u izboru svojih supruga. Također, sve je dodatno otežavala institucija braka jer jednom sklopljen brak nisu mogli raskinuti.[126] Arhivski izvori pružaju nam uvid u ljubavne odnose između gospodara i sluškinja, ali i pripovijedaju tragične priče o nasilju nad njima. Zbog neravnopravne ljubavi, mnoge su sluškinje bježale iz kuće, tražile zaštitu na sudu, a katkada je bilo i slučajeva smrti.[127]

6.2.1. Miraz

Prije nego što ću detaljnije govoriti o ljubavnim vezama i srednjovjekovnom braku, pokušat ću razjasniti saznanja o značaju miraza za ženu i njezinu obitelj. Miraz (*dos, bona dotalicia*) je predstavljao imovinu koju je žena primila od svojih roditelja pri sklapanju braka.[128] On je u srednjovjekovnom društvu bio polazište oblikovanja imovinskih odnosa u braku, a statutarni propisi o mirazu temeljili su se na rimsko-bizantskoj pravnoj tradiciji i kanonskom pravu, prilagođenim društvenim i gospodarskim odnosima u komunalnom društvu. Kada se radi o odredbama o mirazu, može se istaknuti da je u Dubrovačkom statutu, kao i u Kotorskom i Zadarskom, vidljiv jak utjecaj bizantskog prava.[129] Brak se uglavnom nije sklapao bez miraza, što nesumnjivo govori o poslovnom karakteru braka. Davanje i primitak miraza, prema Dubrovačkom je statutu, trebalo biti zabilježeno javnom ispravom koja je dokazivala njegovu predaju ili primitak.[130] Miraz je u srednjovjekovnom društvu jamčio status i čast obitelji,

[125] Budak, „Struktura i uloga serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", 354.
[126] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 145.
[127] Janeković Römer, *Maruša*, 184.
[128] Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena,* 19.
[129] Janeković Römer, *Rod i grad,* 78.
[130] *Statut grada Dubrovnika*. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta Baltazara Bogišića i Konstantina Jirečeka priredili i na hrvatski jezik preveli Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić (Dubrovnik: Državni arhiv, 2002.), 245. (Dalje: *Statut grada Dubrovnika*)

osobito onih imućnijih, ali i osiguravao ženu.[131] On je prema crkvenom i statutarnom pravu bio obavezan za sklapanje braka.[132]

Dotalnu imovinu činila je uglavnom određena svota novca, odjeća, nakit i druga oprema za kućanstvo, stoka, brodovi, a često i nekretnine. U ugovorima o mirazu koji su sastavljeni pretežno prije 14. stoljeća spominju se osobne sluškinje koje su bile dio miraza bogatih udavača.[133] Dušanka Dinić Knežević navodi da nije isključeno da je toga bilo i kasnije, ali vjerojatno više nije predstavljalo obavezu.[134]

Žene iz nižeg pučanskog sloja, među kojima su bile i sluškinje, obično su donosile u miraz malu svotu novca i drvenu kuću (ponekad i s radionicom) u kojoj su započele bračni život. Drvene kućice mogle su se unajmiti ili kupiti po cijeni od 4 do 30 perpera, a često su bile i dio miraza. Svaka djevojka neovisno o društvenom staležu morala je imati miraz, pa makar simboličan. Jedino se u rapskim i šibenskim dokumentima pojavljuju znakovi koji upućuju da se brak mogao sklopiti i bez miraza. Udaja kćeri predstavljala je veliki teret i brigu za roditelje, rođake i čitavu općinu. Nakon smrti roditelja obavezu miraza preuzimala su braća djevojke. Ako ga nisu mogli isplatiti iz očeve i majčine imovine, odrekli su se vlastitih dobara u korist sestre. Mnogi od njih izbjegavali su navedenu obavezu i uskraćivali sestrama miraz. Kada se radi o mirazu sluškinje, neki gospodari nastojali su ih što dulje zadržati u službi kako bi odgodili njegovu isplatu. Odgađanje isplate miraza moglo je potrajati nekoliko godina. Za opskrbljivanje miraza često su bili zaslužni i rođaci koji su pokazali suosjećanje i brigu za obitelj.[135] O tome govore neki slučajevi koje ću navesti u nastavku.

Da je isplata miraza bila iznimno važna, potvrđuju odredbe o doti, a gradske su vlasti pazile da se iste odredbe strogo izvršavaju. O mirazu se u Dubrovačkom statutu govori vrlo opširno. Posvećena mu je čitava prva glava 4. knjige.[136] Zanimljivo je da je u Firenci 1425. osnovan poseban ured koji je brinuo o prikupljanju miraza za siromašne djevojke.[137] Visina miraza ovisila je o društvenom položaju djevojke i bogatstvu njezine obitelji. Obične pučanke u to vrijeme donose miraze od 100 do 150 perpera, a siromašnije, tek simboličnu svotu, od 10 do 30.[138] Kada je riječ o sluškinjama, visina njihova miraza ovisila je o volji i velikodušnosti

[131] Janeković Römer, *Maruša,* 133.
[132] Janeković Römer, *Rod i grad,* 78.
[133] Nikolić Jakus, „Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću", 350.
[134] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, 14.
[135] Janeković Römer, *Rod i grad,* 22, 78, 82.
[136] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, 79.
[137] Janeković Römer, *Rod i grad,* 79.
[138] Nikolić, „Zaruke i brak u srednjovjekovnom Dubrovniku", 81.

gospodara. Izvori koji pružaju uvid u sluškinjin miraz su ugovori o stupanju u službu, ugovori o mirazu i oporuke. U izvorima se najčešće navodi suma od 30 do 80 perpera u novcu, uz nešto odjeće i srebrnog nakita. Bilo je primjera s većom i manjom sumom koje ću navesti u nastavku. Pritom se ne radi samo o novcu, već i o svim ostalim stvarima, kao što su odjeća, kreveti, posteljina, srebrni nakit i drvene kuće. Neki izvori ne govore izravno da se radi o sluškinji, ali se to može pretpostaviti na temelju sadržaja isprave. Dražimir Desibratov se u veljači 1283. oženio Beatricom iz Drača i od nje, prema dubrovačkom običaju, dobio u miraz 20 solida, jedan krevet sa posteljinom i dva para srebrnih naušnica.[139]

U ugovorima o stupanju u službu miraz se češće pojavljuje od 14. stoljeća. U nekima se gospodar obavezuje da svoju sluškinju „*in fine termini ipsam maritare si fuerit bona*“, a u drugima se navodi i visina miraza koju će sluškinja tom prilikom dobiti. U 14. se stoljeću događalo da su Dubrovčani u svojim oporukama oslobađali sluškinje i prije nego što su se udale. Tom su im prilikom obično ostavljali i određenu sumu novca za udaju.[140] Visina miraza u tim izvorima obično je bila do 50 perpera, no neki su građani ostavljali znatno više. U nekim se oporukama naglašava da će se novac dati samo u slučaju udaje u Dubrovniku, a ako do udaje ne bi došlo isti će se potrošiti u druge svrhe. Krvoš, sin Junija Bunića, u oporuci od 18. veljače 1325. oslobađa svoju sluškinju Preljubu i daje joj 35 perpera za udaju. Deja, kćerka Slave Rastića, ostavila je 1348. svojoj sluškinji Maruši 50 perpera za udaju.[141] Rada, udovica Nikole Sorkočevića, uzima 28. lipnja 1365. u službu na osam godina kći Bratka Bratkovića iz Bara i obavezuje se da će joj dati hranu, odjeću i udati je na kraju službe.[142] Posebno su zanimljiva dva ugovora koja su sklopile dvije Marije iz Bara koje su se 1365. obavezale Radi, udovici Nikole Sorkočevića na osam, odnosno deset godina, a ona im je obećala da će ih udati na kraju službe ako budu dobre.[143] Tri godine kasnije, 8. svibnja 1368. Marin Benešić je uzeo u službu na devet godina Radoslavu iz Nevesinja i obećao da će joj po odsluženju dogovorenog roka dati miraz od 50 perpera.[144] Vlaho Sorkočević je 5. travnja 1370. obećao da će po odsluženju ugovorenog roka udati svoju sluškinju Stojnu.[145] Dana 12. lipnja 1395. Vukašin Stojčić priznaje da je za miraz Bogoslave, „*famule Ruse de Domagna de Duornich*“, svoje žene, primio od Ruže

[139] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije,* II, 237.
[140] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 155.
[141] *Test. III*, 8'-9, 9'; *V*, 86'.
[142] *Div. Canc. XX*, 41.; Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, 19.
[143] *Div. Canc. XX*, 41, 67'.
[144] *Div. Canc. XXI*, 192'.
[145] *Div. Canc. XXII*, 45'.

70 perpera. Ako Bogoslava umre bez nasljednika, od ovoga može ostaviti četvrtinu za dušu, a ostatak mora vratiti Ruži i njezinim nasljednicima.[146]

Kao što je već ranije navedeno, u nekim ugovorima o stupanju u službu je izričito naglašeno da će gospodar osigurati sluškinji miraz nakon završetka službe. Miraz se spominje i u nekim oporukama kojima gospodari oslobađaju daljnjih obveza svoje sluškinje i ostavljaju im miraz za udaju. Praksu ostavljanja miraza u oporukama započeli su duhovnici koji su svojim sluškinjama ostavljali veće sume novca, a ponekad i veću kuću sa pokućstvom, uz uvjet da im služe do kraja njihova života.[147] Gospodari su često u oporukama ostavljali miraz sluškinjama. Crkva je poticala građane da ostavljaju milosrdne legate za siromašne djevojke, a dotiranje takvih djevojaka smatralo se Bogu ugodnim djelom.[148] Đakon Andrija Benešić je 7. siječnja 1334. sluškinji Pervi ostavio 100 perpera, ali pod uvjetom da ga služi do kraja života.[149] Izrazito naklonjen svojoj sluškinji bio je don Sergije iz Šumeta. I pored toga što je imao sina, on je u oporuci od 26. siječnja 1348. sluškinji Mili ostavio „*masaria et lo lectio picoli et grando*“, zatim sve sitne i krupne stvari u kući i izvan kuće, u gradu i izvan grada. Njegov sin Vlaho je to mogao naslijediti, samo ako bi Mila umrla bez nasljednika.[150]

Dokaz da je bilo darežljivih gospodara je oporuka Andrije Gundulića sastavljena 10. rujna 1377. On je ostavio svojoj sluškinji, kćeri Milše nosača, 100 perpera. Sumu od 100 perpera ostavio je 17. siječnja 1380. i Teodor Skolmafogio svojoj sluškinji Goji, a 100 perpera njezinim nasljednicima ako ih bude imala.[151] Neuobičajeno veliki miraz, koji se sastojao od jedne kamene kuće i 60 perpera, ostavio je, 10. siječnja 1385., ljekar Hristofor, otac Ruska Hristoforovića, svojoj sluškinji Dobrici, ženi Stojana Obradovića-Magurčića iz Luštice.[152] O darežljivom gospodaru svjedoči i ugovor sluškinje Punice, kćeri Nikše Bijelovića iz Zete, kojoj je gospodar Vita Rastić u siječnju 1447. dao miraz koji je sačinjavao 60 perpera u novcu, 15 perpera u naušnicama i 10 u drugom nakitu.[153] Da su mirazi sluškinja bili skromni, govori ugovor djevojke Kalije, kći Nikole iz Zete, koja se u listopadu 1397. udala za Radića Jurgovića

[146] *Lib. Dot. III,* 18.
[147] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 19, 20, 155.
[148] Janeković Römer, *Rod i grad,* 124-125.
[149] *Test. III,* 45'.
[150] *Test. V,* 99'-100.
[151] *Test. VI,* 130; *VII,* 2.
[152] *Lib. Dot. II,* 16.
[153] *Lib. Dot., VI,* 91.

iz Župe sa skromnim mirazom od 10 perpera i četiri para naušnica, što je zaradila služeći neku Dekušu.[154]

Neke djevojke sa prostora sjeverne Albanije koje su bile u službi u Dubrovniku, imale su u gradu rođake među svećenicima i fratrima. Oni su preuzeli brigu o njima i osigurali im pristojan miraz. Maruši iz Drivasta, koja se udala u siječnju 1384. za Rajka Rastišića, miraz u visini od 220 perpera osigurao joj je njezin stric, prezbiter Georgije iz Drivasta koji je živio u Dubrovniku. Spomenuta Maruša sastavila je oporuku u svibnju 1401. u kojoj se spominje kao žena nekog Brajana, po čemu se može zaključiti da je sklopila drugi brak.[155] Slična je situacija bila s Lucijom, kćeri Petra iz Drivasta, koja se udala u veljači 1395. za Nikšu Tvrdojevića. Njezin miraz iznosio je 100 perpera, a trebao ga je isplatiti njezin rođak, svećenik. On joj je u oporuci iz svibnja 1420. ostavio kuću u Dubrovniku da u njoj stanuje sve dok je živa, a poslije njezine smrti kuća je pripala njegovim dvama rođacima koji su živjeli u Albaniji.[156]

Sluškinjin miraz bio je privlačan siromašnim mladićima i sitnim zanatlijama. Isprave o mirazu potvrđuju da su brakovi između Dubrovčana i sluškinja iz zaleđa bili česti. U njima se rijetko spominje da se radi o bivšoj sluškinji, ali da je to tako može se zaključiti iz sadržaja. U nekim slučajevima spominje se kućica koju im je ostavio njihov gospodar. Tako je Budna, kći nekog Krančeta iz Trebinja u listopadu 1401. donijela svome mužu Radoslavu Gregoriću u miraz kamenu kuću pokrivenu crijepom sa svim pokućstvom i namještajem.[157] Samo se u jednom slučaju naglašava da se radi o bivšoj sluškinji. Dražna, kći nekog Deberka iz Trebinja udala se u siječnju 1463. za kožara Radivoja Radovčića. U ispravi se naglašava da je bila sluškinja Martola Mišlijena koji joj je obećao miraz od 33 perpera i 7 groša.[158]

Iz 15. stoljeća sačuvan je veći broj ugovora o mirazu djevojaka porijeklom iz Konavala koje su se udale u Dubrovniku. Dušanka Dinić Knežević navodi da se radi o sluškinjama koje su se najčešće udavale za suknare s mirazom do 40 do 60 perpera. Dio tog iznosa bila je njihova zarada, a dio je činio dar gospodara. Također, postoje i slučajevi u kojima miraz daju njihovi roditelji ili braća.[159] Djevojke iz Popova su se nakon odsluženja ugovorenog roka udavale u

[154] *Lib. Dot. III*, 28'. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 164.
[155] *Lib. Dot. II*, 112'; *Test. VIII*, 227. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 165.
[156] *Lib. Dot. III*, 16'; *Test. XI*, 34'. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 165.
[157] *Lib. Dot. III*, 46.
[158] *Lib. Dot. VII*, 35'. Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 148.
[159] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 148.

Dubrovniku za bivše sluge, a one koje su imale više sreće za zanatlije uz skromne miraze od 30 do 40 perpera uz manju količinu srebrnog nakita, odjeće i posteljine. U nekim se ugovorima posebno ističe da je to poklon njihova gospodara u ime zarade. Tako je zlatar Ljubiša Jovanović svojoj sluškinji Radoslavi u ime službe isplatio 60 perpera i dao 4 para naušnica, a ona je to donijela u miraz.[160] Ovakva forma ugovora u mirazu nije rijetka, naprotiv, pojavljuje se u mnogim ugovorima bivših sluškinja. U 15. je stoljeću zabilježen veći broj ugovora o mirazu koji govore o ženidbi zanatlija (kovača, krojača, grebenara) s Kotorankama, među kojima su bile i sluškinje. Iz tih je ugovora vidljivo da su se mirazi kretali između 100 i 150 perpera, a ponekad i 100 dukata.[161] Jela, kći Nikole Perovića iz Perasta, udala se u travnju 1449. za dubrovačkog obućara Novaka Radovanovića s mirazom od 90 perpera, koji je zaradila služeći u Dubrovniku.[162]

Važno je naglasiti da je među pučanima bilo slučajeva u kojima žena sama ugovara svoj miraz s budućim mužem. Sluškinje su imale više slobode u odabiru bračnog partnera. One su najčešće samostalno ugovarale miraz s budućim mužem i sasvim samostalno uz mirazni, zaključile i bračni ugovor.[163] Sudeći po tome, moglo bi se pomisliti da položaj sluškinja u gospodarevoj kući nije bio težak, nego čak i privlačan, jer su na taj način stjecale miraz za udaju. S druge strane, gospodari nisu uvijek bili tako darežljivi i uglavnom su nastojali iskoristiti rad sluškinja, pa su ih često tjerali iz kuće ako bi bili nezadovoljni njihovim radom ili bi one pobjegle prije odsluženog roka.

Za razliku od viših slojeva društva koji su slijedili razne interese i pravila nasljeđivanja, pripadnici tzv. „malog puka" – radnice u manufakturi sukna, obrtnici, radnici, sluškinje – imali su veću slobodu u izboru bračnog partnera. Iz nekih arhivskih izvora je vidljivo da su pojedine sluškinje same sebi privrijedile miraz i ugovorile brak. S druge strane, postoje izvori čija nam struktura daje naznake da su pri sklapanju braka roditelje često zamjenjivali gospodari.[164] Na kraju ovog poglavlja može se zaključiti da je jedan od razloga stupanja u službu bio da djevojke zarade odnosno steknu miraz koji im njihovi roditelji (staratelji) nisu mogli dati. Također, gospodari su primanjem sluškinje u službu preuzeli ulogu njihovih roditelja. Mnogobrojni bračni, mirazni ili kupoprodajni ugovori svjedoče da mladi pučanski parovi redovito otpočinju

[160] *Lib. Dot. VI*, 49'.
[161] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, 157.
[162] *Lib. Dot. VI*, 123'.
[163] Nikolić, „Zaruke i brak u srednjovjekovnom Dubrovniku", 78.
[164] Janeković Römer, *Maruša,* 169.

bračni život kupovinom ili najmom kuće, dok su bivše *ancile* i sluškinje od svoje skromne uštede same kupovale kućicu kako bi time poboljšale izglede za udaju.[165]

6.2.2. Brak

Dubrovčani su bili ustrajni i dosljedni u štovanju starih običaja po pitanju sklapanja braka i bračnih veza odnosno sklapanja braka. Pri izboru žene trebali su gledati na rod, dob, izgled, ćud i bogatstvo. Presudna karakteristika koja je definirala pojedinca bio je rod njegovih predaka. Filip de Diversis, u svom djelu *Opis slavnog grada Dubrovnika*, navodi: „Ako se želiš dobro oženiti, ženi se sa sebi ravnim." Brak s neplemenitim ženama za dubrovačku je vlastelu bio potpuno nečastan. Iako je dubrovačka vlastela sklapala brakove najčešće s dalmatinskim i mletačkim plemstvom, bilo je i brakova s pučankama.[166] Vlastelini su sklapanjem braka s pučankom izgubili plemićka prava.[167]

U srednjovjekovnom društvu velika razlika u dobi između žene i muškarca prilikom sklapanja braka bila je uobičajena i poželjna. U većini slučajeva muškarci su bili motivirani za kasnu ženidbu, dok su se žene udavale u ranijoj dobi, prvenstveno zbog nataliteta. U literaturi se najčešće navodi da su dalmatinske djevojke ulazile u brak u dobi između 14 i 16 godina. Dob za punoljetnost varirala je u gradskim Statutima duž jadranske obale.[168] Vlasteoske su se žene u Dubrovniku najčešće udavale u dobi između 16 i 18 godina i rađale prosječno svake druge godine.[169] Stupanje u brak značilo je veliko postignuće za sve žene, jer su tako mogle ostati u svjetovnom životu i ostvariti se kao majke. Društveni položaj i bogatstvo imali su veliku ulogu kod sklapanja braka. Muškarci iz siromašnijih slojeva društva najčešće bi stupali u brak kada bi postigli ekonomsku nezavisnost i sigurnost potrebnu za osnivanje obitelji, a to nije moglo biti prije 20 – 25 godine starosti. Njihove su nevjeste također bile starije jer su često i same zarađivale prije udaje.[170]

Važno je imati na umu da je sluškinja u Gradu bilo mnogo više nego muškaraca njihova položaja, pa se većinom nisu udavale.[171] Sluge i sluškinje bile su u puno boljem položaju za

[165] Janeković Römer, *Rod i grad,* 22.
[166] De Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika,* 122.
[167] To je običajno pravo ozakonjeno 1462. godine.
[168] Mogorović Crljenko, „Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću", 69.
[169] Janeković Römer, *Maruša,* 182.
[170] Janeković Römer, *Rod i grad,* 50.
[171] Janeković Römer, *Maruša,* 241.

razliku od serva i ancila te su imali više slobode prilikom sklapanja braka. Sluškinje su pod ugovorom načelno mogle stupiti u brak još za vrijeme trajanja službe, ali zapravo nisu imale uvjeta za to. U većini slučajeva, one su, kao i sluge, ulazile u brak po isteku roka na koji su se obavezale. Nakon stupanja u službu, bile su podložne gospodaru i nisu mogle same odlučivati o svojoj udaji, poslovima, ili čemu drugome. Na temelju usporedbe odluka statuta dalmatinskih komuna, može se zaključiti da su gospodari nastojali to odgoditi ili spriječiti.[172] Dušanka Dinić Knežević navodi da je većina ipak ostala u Dubrovniku i udala se nakon odsluženja ugovorenog roka.[173]

U ugovorima iz 13., a posebice u onima iz 14. stoljeća, navodi se obećanje kojim će sluškinje biti oslobođene od ugovornih obveza ako bi se htjele udati prije isteka roka. Budući da su živjele pod istim krovom sa svojim gospodarima, postoji mogućnost da su njihovi bračni partneri u pojedinim slučajevima živjeli odvojeno, u kućama različitih gospodara. Iz slučaja Kranoja Vošića iz Trebinja vidljivo je da su sluge nastojali izbjeći razdvajanje, pa su odredbe o tome katkada ušle u ugovore o službi. Naime, on je 1310. stupio u službu Paska de Barcelo, zajedno sa ženom Milicom i sinom Miloslavom na četiri godine.[174] U Splitskom statutu stoji da ako se sluškinja koja je stupila u službu uz ugovor na određeno vrijeme uda prije odsluženog roka, gospodar ju mora osloboditi od spomenute obveze računajući od dana kada je dobila muža.[175]

Iako je sačuvano mnogo izvora u kojima se spominju sluškinje, podaci o brakovima i obiteljima sluškinja su škrti. Zbog toga je poprilično teško rekonstruirati takve odnose i odgovoriti na pitanje kako su se rješavali problemi proizašli iz takve situacije. Također, zbog prirode njihova posla, postavlja se pitanje kako su one u takvim uvjetima uopće mogle osnovati vlastitu obitelj, osim u kući svoga gospodara. Zdenka Janeković Römer je, analizirajući ovu problematiku, navela mišljenje da su unutar većeg kućanstva mogle postojati male obitelji slugu i sluškinja koje su se uklopile u grupu služinčadi, tzv. familiju. Na strukturu kućanstva djelovale su i ljubavne veze gospodara sa sluškinjama, kao i izvanbračna djeca koja su nerijetko živjela u očevoj kući.[176] S obzirom da ne postoji puno podataka o braku i strukturi obitelji slugu i sluškinja, o tom segmentu njihova života ne može se reći više od pretpostavki. Raspoloživi arhivski izvori ne pružaju dovoljno podataka za jasne zaključke. Za detaljnije proučavanje ove

[172] Janeković Römer, *Rod i grad,* 123.
[173] Dinić Knežević, *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka,* 147.
[174] Čremošnik, *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjeg vijeka*, 56,157.
[175] Silvio Braica, „Tretman žene u srednjovjekovnim statutima i zakonima“, *Ethnologica Dalmatica 4/5* (1995/1996.), 10.
[176] Janeković Römer, *Rod i grad,* 41.

teme mogu poslužiti strani izvori i literatura, primjerice iz susjedne Italije, Francuske i Njemačke.

Raspolaganje imovinom kod seljaka razlikovalo se od onog među višim slojevima. Seljaci i pučani ostavljali su svojim ženama kuću i zemlju, dok se ta pojava kod vlastele događala iznimno, uglavnom u brakovima u kojima nije bilo djece. Žene iz nižih slojeva imale su pravo na polovicu imovine stečene tijekom zajedničkog života s mužem. To im je pravo obećao gradski Statut ili ugovor koji su sklopile s mužem prilikom sklapanja braka. Sluškinje su se većinom udavale za sluge ili obrtnike. S obzirom da su uglavnom muževi uzdržavali obitelj prihodom od obrta ili nekom drugom službom, njihovom smrću glavni izvor prihoda nestaje, što dodatno otežava položaj njihovih udovica. Iako su sluškinje nakon muževljeve smrti naslijedile određenu količinu imovine, trpjele su neimaštinu jer im stečeni posjedi nisu mogli osigurati pristojan život. Siromaštvo ih je navelo da se zadužuju i prisililo da daju djecu za sluge u tuđu kuću i da ih preudaju. Žene bivših obrtnika mogle su nastaviti njihov posao uz pomoć nekog majstora s kojim bi dijelile zaradu. Zbog siromaštva, često su se odlučile na sklapanje drugog braka u koji su odvodile i svoju djecu. Naime, sklapanje ponovnog braka među nižim slojevima razlikovalo se od onog među bogatijim građanima. Odvođenje djece iz prvog braka u novo kućanstvo nije bila rijetka pojava jer obrtničke obitelji nisu bile strukturirane tako da bi djeca mogla biti prepuštena brizi očevih rođaka. U slučaju krajnje neimaštine, udovice su tražile pomoć općinskih vlasti ili tutora svoje djece koji su bili ovlašteni da odlučuju o njihovu uzdržavanju.[177]

Dubrovački književnici u svojim djelima nisu izravno napali brak, već su obraćali pozornost i pokazivali njegove loše strane, svadljive žene, preljubničke muževe kao i prijetvorne sluškinje. Stvarna slika međuljudskih odnosa često je prikazana u djelima gdje gospodarice redovito mlađe od svojih supruga, rađaju djecu, trpe verbalno i drugo nasilje kao i seksualnu konkurenciju mladih sluškinja. Šiško Menčetić (de Menze) u svojim pjesmama spominje svoje brojne ljubavi i požude, za razliku od njega Džore Držić (Dersa) žudio je za jednom jedinom ženom. Ivan Stjepanov de Gozze je s namjerom da izbriše trag mladenačkih ljubavnih žudnji, pred smrt je spalio tri knjige svojih ljubavnih pjesama. Zanimljivo je da nijedan od navedenih pjesnika nije uputio stihove zakonitim ženama nego djevojkama iz puka s kojima su imali ljubavne veze. Poznati književnici koji su stvarali za vrijeme humanizma i renesanse često su govorili o mržnji u braku. Zdenka Janeković Römer navodi da je brak u

[177] Janeković Römer, *Rod i grad,* 135-136.

novelama 15. i 16. stoljeća bio predmet izrugivanja, a odnosi između bračnih partnera su puni mržnje, ljubomore, nasilja i prijevare. Između ostalog, mnogi su pisali da brak uništava stvaralaštvo i filozofsku kontemplaciju muškaraca, o mukama koje muškarci trpe u braku, bezbrojnim ženskim manama, nevoljama koje donose žene i djeca te o gubitku slobode. Izvanbračna ljubav je u književnosti prikazana kao nešto što doprinosi dobru čovjeka, najviše zbog osjećaja sreće i slobode.[178]

Zdenka Janeković Römer ističe da je tragikomična slika bračnih i obiteljskih odnosa te odnosa slugu i gospodara, odraz duboko ukorijenjenih društvenih običaja koji su krojili sudbine i izazivali nevolje kod pojedinaca. Na kraju ovog poglavlja, važno je istaknuti da je ishodište takvog nezadovoljstva činila ženidbena politika.[179]

6.1. Sluškinja kao majka

U ovom ću poglavlju pokušati prikazati sluškinju kao majku. O njihovoj djeci najviše govore oporuke, ugovori o stupanju u službu i sudski procesi. Iako su po završetku službe neke od njih odselile od gospodara, udale se i imale djecu u braku, čini se da je velika većina rodila djecu iz izvanbračnih veza. Takva djeca bila su često neželjena i imala su drugačiji položaj unutar obitelji. Imajući na umu da je napuštanje djece jedna velika zasebna tema, u poglavlju ću pokušati sažeto i u najvažnijim crtama objasniti kako su sluškinje postupale prema neželjenoj djeci i kakve su procedure uslijedile nakon odluke o napuštanju.

Prije nego što ću se detaljnije posvetiti izvanbračnoj djeci, istaknula bih da nije svaka sluškinja imala izvanbračnu djecu. Naravno, nisu sva djeca koju su rodile sluškinje bila izvanbračna i neželjena. Majčinstvo je za udane žene predstavljalo puno ostvarenje u braku i društvu. Majke su, između ostalog, imale ulogu savjetnice i prenositeljice vrijednosti, a bitno je istaknuti i ulogu majki u pripremi djece za budućnost i u socijalizaciji.[180] U nižim staležima visoka plodnost nije bila potrebna ni poželjna.[181] Bilo je onih koje su po završetku službe imale obitelj i potomke. Djecu su nastojale životno osigurati tako da su ih dale u službu ili naukovanje nekog obrta. U ispravama koje sklapaju zajedno s djecom i budućim gospodarom spominju se kao bivše sluškinje (*que fuit servicialis*). Tako je Milka, sluškinja Regine de la Gata, 1299. dala

[178] Janeković Römer, *Maruša,* 182, 187.
[179] Ista, 183.
[180] Herlihy, *Medieval Households*, 121-125.
[181] Janeković Römer, *Rod i grad,* 49-50.

svog sina Klapa na naukovanje zlatarskog obrta na 15 godina zlataru Sabinu. Sljedeće godine Đambra (Diambra), sluškinja Filipa de Majmero (Filipi di Majmero) daje svog sina Vita postolaru Frederiku Teutoncu da kod njega uči obrt.[182] Ovi slučajevi uzeti su samo za primjer. Iz ugovora o stupanju u službu ponekad se vjerojatno krije jedan način napuštanja djece ili, blaže rečeno, rješavanja egzistencijalnih problema roditelja koji ih nisu mogli uzdržavati. U srednjovjekovnom je društvu dječji rad bio raširen i potreban. Takvih ugovora je mnogo, ali neću dublje ulaziti u njih jer oni ovdje nisu glavni predmet istraživanja. Imajući na umu da su napuštanje djece i briga za marginalne skupine u gradskim komunama dvije velike teme koje se mogu proučavati zasebno, smatram da ih se važno barem dotaknuti u ovom radu jer su nedvojbeno vezane uz životni vijek jedne sluškinje.

Arhivski izvori svjedoče o ljubavnim vezama oženjenih muškaraca, ali i njihovoj izvanbračnoj i nezakonitoj djeci. Prema mišljenju Josipa Lučića, izvanbračna su se djeca rodila dijelom od ženske kućne posluge, dijelom od prevarenih žena i prijateljica oženjenih i neoženjenih muškaraca.[183] U ovom ću se dijelu osvrnuti na onu djecu čije su majke bile sluškinje. Zdenka Janeković Röemer kaže da se u srednjovjekovnom Dubrovniku ljubovanje vlastele sa sluškinjama smatralo gotovo prirodnim. Iako su to najčešće bili oženjeni muškarci, bilo je i onih koji se nisu ženili i za života živjeli sa sluškinjama u prešutno toleriranom konkubinatu. Neke su veze trajale dulji period i u njima su rođena djeca. Očevi su uglavnom priznavali izvanbračnu djecu sa sluškinjama i o njima brinuli za života.[184] Stjepan Krivošić je, proučavajući arhivske izvore, spomenuo 94 djeteta unutar 33 roda, u razdoblju od 13. do 15. stoljeća.[185] Taj podatak treba uzeti s rezervom jer on nije potpun zbog nedostatka izvora. Izvanbračne djece vjerojatno je u stvarnosti bilo i više, samo što nisu sva bila priznata. S obzirom da prije 16. stoljeća nema matica rođenih, teško je preciznije utvrditi koliko je izvanbračne djece zapravo bilo i kako su ona živjela. Ipak, arhivski izvori govore o njihovom posebnom statusu u društvu.[186]

Muškarci su često uspjeli zavesti sluškinje te su im one popuštale u zavodničkim nastojanjima. Najčešće se radilo o gospodarima, njihovim sinovima ili muškoj posluzi. Pripadnici plemićkih rodova zbog poštivanja obiteljske loze nisu mogli sklopiti brak s njima. Neke su sluškinje bile lakovjerne i nasjedale su na razne poklone i lažna obećanja o braku.

[182] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, 152.
[183] Isti, 141.
[184] Janeković Römer, *Maruša,* 183.
[185]Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1990.), 79.
[186] Janeković Römer, *Maruša,* 184.

Djeca iz takvih veza najčešće su bila neželjena, a mnoga od njih i napuštena poslije rođenja. Kada su takve veze rezultirale trudnoćom, sluškinje su bez izravne obiteljske zaštite skrivale trudnoću i koristile različite metode kojima su se rješavale djeteta. Djeca su nerijetko završavala na obrtaljci hospitala o kojoj ću reći nešto više u nastavku.

Premda rođenje nezakonitog djeteta u Dubrovniku nije bilo izravno kažnjavano pred crkvenim ili svjetovnim sudom, izvanbračna trudnoća ugrožavala je pravni položaj žene, osramotila ju pred društvom i dovodila u pitanje hijerarhijske odnose unutar patrijarhalne obitelji.[187] Sluškinje su tek rođenu djecu mogle poslati na selo u obitelji koje su živjele u kojekakvim uvjetima ili pak staviti na rotu (ruotu)[188] doma za nahočad, gdje bi na skrbi mogla ostati do navršene sedme godine života.[189] Nella Lonza je, detaljno proučavajući Dubrovački statut, zaključila da ne sadrži niti jednu odredbu u kojoj uređuje usmrćenje tek rođenog djeteta od majke. Dubrovački sudski spisi međutim dokazuju ne samo da se tom zločinu sudilo, već i koji su elementi činili dotično kazneno djelo.[190] Vukoslava, sluškinja Leonarda Đurđevića, otišla je u zatvor zbog tužbe da je 25. veljače 1447. ubila svoje izvanbračno dijete dva sata nakon rođenja. Poslije nekoliko saslušanja tvrdila je da ga nije ubila namjerno, već da joj se to dogodilo slučajno.[191] Iz sudskih spisa, vidljivo je da su optužene čedomorke skoro uvijek navodile kao motiv svoga čina sram i strah te osudu obitelji i društva.

Sluškinje s izvanbračnim djetetom imale su poljuljan položaj u društvu, upitan ostanak u službi, ali i teže mogućnosti za sklapanje braka. One su bile batinjane, protjerane iz kuće, a iz kasnijih godina zabilježeni su čak i slučajevi ubojstva. Nella Lonza navodi da se najveći broj čedomorki odnosio na sluškinje koje su spletom okolnosti, dobrovoljno ili ne, začele dijete sa svojim gospodarom.[192]

Zdenka Janeković Röemer ističe da je napuštanje djece još od antičkih vremena te u srednjem i ranom novom vijeku bilo jedan od načina regulacije veličine obitelji, rješavanja problema nasljeđivanja, rođenja djeteta nepoželjnog spola, bolesti i deformiteta djece, društvene osude zbog rođenja izvanbračne djece te one rođene iz preljuba, incesta ili silovanja, kao i egzistencijalnih problema. Navedeni motivi bili su jaki i imali su snažan utjecaj na obitelj

[187] Nella Lonza, „Dvije izgubljene duše“: čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667-1808)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 39* (2001.), 274, 280.
[188] Rota (ruota) ili obrtaljka – otvor na zidu Nahodišta u obliku polukružnog kamena koji se okretao i na koji se stavljalo dijete o kojemu majka nije htjela ili mogla skrbiti.
[189] Janeković Römer, *Maruša,* 183-184.
[190] Lonza, „Dvije izgubljene duše“: čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667-1808)“, 162.
[191] *Lam. de intus IX,* 15'.
[192] Lonza, „Dvije izgubljene duše“: čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667-1808)“, 274-277.

(ali i društvo općenito), zbog čega je broj napuštene djece bio poprilično velik. U antici je najraširenija metoda bilo izlaganje (ostavljanje) djece na mjestima gdje bi ih mogli naći i preuzeti drugi ljudi. U srednjem su vijeku neželjena djeca povjeravana u samostan (oblacija) ili smještena kod rođaka ili stranaca. Također, neka od njih bila su prisilno zaređena te dana ili prodana na ugovor o službinstvu ili šegrtovanju. Važno je istaknuti da su u srednjem vijeku brigu o napuštenoj djeci, osim pojedinaca, preuzimali i Crkva te specijalizirane gradske ustanove. Kršćanstvo je imalo veliki utjecaj te je formiralo nova pravila i stavove o napuštanju, prodaji, posvojenju i podizanju napuštene djece.[193]

U Dubrovniku je od 1290. zabilježena organizirana skrb za napuštenu djecu u samostanu Sv. Klare u kojem su klarise brinule o napuštenoj djeci. Godine 1432. odlukom Velikog vijeća osnovan je prvi Dom za nezbrinutu djecu - Nahodište (*Ospedale della misericordia*) koje je bilo utemeljeno po uzoru na slične talijanske institucije koje su postojale još u 14. (Venecija, Prato, Genova), ponegdje i u 13. stoljeću (Firenca, Siena, Pisa). Dubrovačke su vlasti otvaranjem Doma za nahočad nastojale pružiti utočište do udomljenja ili posvojenja te istovremeno sankcionirati pobačaj, čedomorstvo i napuštanje djece. Vlasti su radile na tome da zaštitite djecu, no može se postaviti pitanje koliko je to sve rezultiralo uspjehom s obzirom na tako veliku stopu smrtnosti djece u Nahodištu, posebno zbog neadekvatne brige i uvjeta u kojima su bila ta djeca.[194] Rina Kralj-Brassard navodi da je Nahodište bilo pod nadzorom vlastelina u dobro održavanoj i opremljenoj zgradi. O napuštenoj djeci brinuli su zaposlenici Državnog nahodišta – nadstojnica, dojilje, sluškinje, svećenik i brijač-ranarnik, dok je o priljevu novčanih sredstava brinuo Senat. Djeca su po dolasku u Nahodište bile krštena i štićenici su ih slali najčešće na selo kod dojilja koje su poticali na brigu o djeci. Djeca su kod dojilja boravila do treće godine života te su po završetku tog roka bila vraćena u hospital, odakle su kasnije udomljena ili usvojena, većinom u seoske obitelji.[195]

U kontinentalnoj Europi djeca su najčešće ostavljana na javnim mjestima, pred vratima i pragovima crkava, uz prometnu cestu ili obješena za stablo. Otvaranje Nahodišta nije prekinulo izlaganje djece, naprotiv na dubrovačkom području je u kasnom srednjem i ranom novom vijeku ono i dalje bilo učestalo. U literaturi se najčešće navodi da su žene u Dubrovniku

[193] Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji“, 15, 16, 31.
[194] Mirna Tomašević, „Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece“, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja 95* (2014.), 91.
[195] Rina Kralj-Brassard, „Neželjeno majčinstvo, podržavljeno roditeljstvo: Napuštena djeca u Dubrovniku od XVII. do XIX. stoljeća (Povijesno-demografski i kulturno-antropološki pogledi)” (D. diss., Sveučilište u Dubrovniku, 2012.), 2.

izlagale djecu najčešće pred crkvenim pragom, na putu do crkve, pred župnikovom kućom, na groblju, obali mora ili negdje izvan naselja. Uglavnom su to bila mjesta gdje su ih u kratkom roku prolaznici mogli ugledati i spasiti.[196]

Važno je spomenuti da Zakonom o Nahodištu iz 1432. nije predviđena nikakva kazna za napuštanje djece, iz čega proizlazi da je taj čin bio društveno prihvatljiv i opravdan. Zdenka Janeković Römer je, baveći se ovom tematikom, istaknula da se takav odnos prema napuštanju temelji na premisama rimskog prava, no ugrađen je i u kanonsko pravo, koje je zabranjivalo i sankcioniralo pobačaj i čedomorstvo, a napuštanje djece smatralo nepoželjnim ali legitimnim traženjem izlaza iz egzistencijalne krize. Zakon je ženama koje su ostavljale djecu na okretaljki pružao zaštitu, dok je prijetio kaznama onima koji bi ih pokušali spriječiti i razotkriti njihov identitet. Majke su mogle platiti nekome tko bi umjesto njih odnio dijete na okretaljku.[197]

Budući da je zajedno s razvojem gradova i profesionalizacijom došlo do poboljšanja kvalitete života i standarda života općenito, među višim slojevima društva broj napuštene djece se smanjio. Međutim, u siromašnijim krajevima kao i kod siromašnijeg stanovništva i dalje je bilo mnogo napuštanja i trgovine djecom. U 13. stoljeću broj napuštene djece je rastao, prvenstveno zbog rasta broja stanovnika i sve veće mogućnosti za rađanje nezakonite djece.[198] Stanje je uglavnom ostalo nepromijenjeno i u kasnom srednjem vijeku i ranom novom vijeku. Oblacija je postepeno jenjala, ali je postojala kroz čitav srednji vijek. Izlaganje djece po različitim dijelovima grada bilo je karakteristično u svim europskim gradovima, posebice u Italiji u 14. i 15. stoljeću, zbog načina nasljeđivanja na jednake dijelove. Tijekom čitavog srednjeg vijeka u talijanskim i drugim južnoeuropskim trgovačkim centrima prisutno je i dječje ropstvo. U 14. stoljeću mnogi europski gradovi osnovali su institucije za napuštenu djecu, dok je u 15. stoljeću takve domove imao gotovo svaki veći grad. Prema istraživanjima provedenima u Italiji, pristupačnost domova za nahočad poticala je napuštanje djece.[199]

Postojanje Nahodišta svakako je smanjivalo broj čedomorstava, ali se teško može potvrditi da je ono doista spašavalo život većine djece. Podaci iz kasnijih stoljeća (17. 18 i 19.) pokazuju da je smrtnost djece u Nahodištu bila je zastrašujuće visoka diljem gradova čitave

[196] Ista, 95.
[197] Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji“, 15-31.
[198] John Boswell, *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1998.), 272-334, 341-345, 360-361.
[199] Boswell, *The Kindness of Strangers*, 397-408, 415; Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji“, 3.

Europe.[200] Zdenka Janeković Römer ističe da je srednjovjekovlje nesumnjivo dodalo novu dimenziju razmišljanju o adopciji, bez obzira na nedostatak zakonske regulative i jasne procedure posvajanja. U kršćanskim društvima praksa adopcije i drugih oblika prihvaćanja i podizanja napuštene djece i siročadi bila je uobičajena bez obzira na nedostatak zakonske regulative iz čega proizlaze pravno nejasne procedure, neformalni odnosi i neprecizna upotreba termina.[201]

Od 15. stoljeća pa nadalje sačuvan je veći broj ugovora o posvojenju, odnosno udomljenju djece iz Doma za nahočad. Pritom se radilo o notarskim instrumentima, a ne o ispravama koje izdaje Dom za nahočad, što znači da su ugovori imali javnu vjeru i pravni učinak. Posvojitelji i udomitelji mogli su biti parovi i pojedinačne osobe, muškarci i žene (najčešće udovice), ali i crkvene osobe. Djeca su najčešće posvojena u dobi između treće i pete godine života, ali bilo je i slučajeva posvojenja mlađe i starije djece.[202] U nekim ugovorima je navedeno da se dijete vrati ukoliko bude bolesno ili se samo bude željelo vratiti u Nahodište. Djecu iz Doma za nahočad neki su ugovorom o udomljavanju uzimali za radnu snagu u kućanstvu i na imanju. U takvim se slučajevima radilo o većoj djeci, pretežno djevojčicama u dobi od devet ili deset godina. Udomitelji su se obvezali da će ih u zamjenu za službu hraniti i odijevati, poučavati te opremiti mirazom.[203] Ovakav primjer bila je devetogodišnja djevojčica Maruša koju je 1493. iz doma uzela picokara Prvula, udovica Dobroslava. Prvula obećaje da će je hraniti, nabavljati joj odjeću i obuću, postupati s njome dobro i ljudski, učiti je kršćanskim običajima, opominjati je i poučavati. Kada dosegne dob za udaju, udat će je i opremiti prema svojim mogućnostima. Ukoliko bi je potražili njezini roditelji, moći će je dobiti natrag, s time da Prvuli moraju platiti 20 perpera po godini uzdržavanja.[204]

Važno je istaknuti da su se posvojenja najviše događala u nižim društvenim slojevima, pa su među posvojiteljima prednjačili seljaci, obrtnici i trgovci, koji su najčešće bili s područja Pelješca, Župe Dubrovačke i Konavala.[205] U Dubrovačkoj je Republici plemstvo pomno pratilo i čuvalo „čistoću" porijekla, pa je propisom određena takozvana staleška granica dvostrukog

[200] Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u HAZU, 1998.), 364-369; Boswell, *The Kindness of Strangers*, 421-426.
[201] Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji", 23.
[202] Kapetanić i Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, 361-363.
[203] Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji", 19.
[204] *Div. Not. LXXII*, 170.
[205] Tomašević, „Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece", 90.

plemićkog podrijetla te se od nje nikad nije odstupalo. Iako plemićki rodovi svojim djelovanjem i aktivnošću pokazali empatiju prema napuštenoj djeci, sami se nisu upuštali u brigu o njima, eventualno su se mogli pojaviti u ulozi skrbnika, ali ne i posvojitelja. Čini se da je takvih primjera bilo u Zadru.[206]

Prema zakonu iz 1432. biološki roditelji djeteta imali su pravo zatražiti dijete natrag, uz zakletvu da je njihovo i uz nadoknadu troškova uzdržavanja za svaku godinu koje je dijete provelo kod uzdržavatelja. Kada su roditelji bili toliko siromašni da nisu mogli podmiriti troškove uzdržavanja, službenici su imali ovlasti oprostiti im taj dug.[207]

Zanimljivo je da o izvanbračnoj djeci (*bastardima*) najviše govori Statut Dubrovnika, grada u kojem je nesumnjivo bilo najviše kućne posluge.[208] Prema Statutu, otac je imao vlast i nad izvanbračnom i nezakonitom djecom. Zakon je nalagao da izvanbračna djeca ne mogu ništa naslijediti niti dobiti od roditelja, ali su očevi i majke ipak brinuli o njima. Otac je izvanbračnoj djeci mogao oporučno dodijeliti i ostaviti malu količinu svoje imovine, prema svojoj mogućnosti i za života udati izvanbračnu kćer za čovjeka njoj ravna. Ako otac ne bi stigao za života udati izvanbračnu kćer, nakon njegove smrti to su dužni učiniti oni koji posjeduju njegovu imovinu prema oporuci.[209] Izvanbračna djeca, pogotovo žene, bila su teško prihvaćana u društvu. One su teško mogle sklopiti brak ili srediti život pa se često događalo, ili su tako barem mislili zakonodavci, da su takve žene postajale prostitutke, konkubine i nasilnice.[210] Ako su imale dobar miraz mogle su se udati za čovjeka iz nižeg staleža, naravno nikad u stalež oca. Također, općina je prilikom podjele zemlje u obzir uzimala i izvanbračnu djecu te raspravljala o tome koliko će se zemlje ostaviti nezakonitim vlastelinskim sinovima u Dubrovačkom primorju.[211] Ovo govori o stanovitoj prihvaćenosti izvanbračne djece. U knjizi Pešorde Vardić vidi se da više antuninskih rodova vuče porijeklo od vlastelinskih nezakonitih sinova iako se to nije javno oglašavalo, odnosno prikazivali su se drukčije u tradiciji. Povjesničarka navodi da je rođenje izvanbračnog vlasteoskog potomka, čija je majka bila sluškinja, značilo čak i prednost te nije doživljavano pretjerano skandalozno.[212] Odnos prema nezakonitoj djeci oslikava se na temelju odredbi iz različitih dalmatinskih statuta. Neki od njih bilježe posebno stroge odredbe

[206] Janeković Römer, „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji“, 20-21.
[207] Ista, 18.
[208] Budak, „Struktura i uloga serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu“, 354.
[209] *Statut grada Dubrovnika,* Knj. IV, Glava LXXI.
[210] Budak, „Struktura i uloga serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu“, 354.
[211] Tomašević, „Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece“, 80.
[212] Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku,* 60-62.

i odbacuju svaku mogućnost prihvaćanja djece rođene izvan braka. Za razliku od Dubrovnika, u Kotoru se opaža nesnošljivost prema izvanbračnoj djeci. Naime, iako su neka izvanbračna djeca dobila od oca zemlju, u nekim parnicama sud je uzeo izvanbračnoj djeci zemlju samo zbog toga jer se radilo o osobi rođenoj izvan braka. Također, stradavale su i djevojke koje nisu imale nikakve zaštite. Braća su ih sudskim putem mogla izbaciti iz posjeda i ostaviti bez sredstava za život. Na temelju takvih primjera vidljivo je da rođaci nisu bili empatični prema nezakonitoj djeci, već su i svojim stavovima otežali očevima te djece. Ovu pretpostavku potvrđuju i neke oporuke u kojima očevi pokušavaju različitim klauzulama i prijetnjama zaštititi izvanbračnu djecu od rođaka.[213]

Iako su očevi uglavnom priznavali izvanbračnu djecu, neki Dubrovčani su ih skrivali zbog čega o istoj saznajemo tek na temelju oporuka u kojima često nalažu supruzi i zakonitim potomcima da brinu o njegovoj izvanbračnoj djeci i odgajaju ih u svom kućanstvu. U većini slučajeva ostavljaju im novac, dok su djevojke dobile miraz. Oni koji nisu imali djece u braku, mogli su izvanbračnoj djeci ostaviti i posjed koji su sami stekli.[214] Bilo je i vlastele koja se odnosila prema izvanbračnoj djeci na gotovo identičan način kao i prema zakonitoj. Ovdje je važno spomenuti da izvanbračna djeca nisu mogla naslijediti plemićki status i patrimonij, ali su nerijetko dobivali brigu i uzdržavanje. Bilo je i slučajeva u kojima su očevi školovali izvanbračnu djecu kao i zakonitu. Izvanbračni sinovi ponekad su sudjelovali i u obiteljskim poslovima. Najpoznatiji primjer toga je doživotna trgovačka suradnja polubraće Caboga, zakonitoga nasljednika Nikole, sina Điva Junijeva de Caboge i njegova polubrata Luke, sina jedne sluškinje iz prve polovice 15. stoljeća. Njih dvojica imali su veliku trgovačku kompaniju sve do Lukine smrti, 1437.[215] Zasigurno je bilo više primjera u kojima su se nezakonita djeca uz pomoć i podršku oca, braće i rođaka uspjela uzdići među pučanima. Međutim, prema zakonu izvanbračna djeca nisu pripadala plemstvu, nisu imala pravo na nasljedstvo niti su mogla nastaviti rod. Neki od njih, neovisno o odredbama Statuta, ipak su nosili prezime roda.[216]

Izvanbračne odnose prakticirali su i Antunini. Prema mišljenju Pešorde Vardić, među njima je tolerancija prema izvanbračnim vezama i djeci iz tih veza rasla paralelno s endogamijom koja je postala zahtjevnija i čvršća. Također, na temelju istraživanja, Zrinka Pešorda Vardić zaključila je da je broj izvanbračne djece Antunina porastao u drugoj polovici 15. stoljeća i kasnije. Ipak, važno je istaknuti da su takvi slučajevi bili rjeđi nego kod vlastele.

[213] Janeković Römer, *Rod i grad,* 119.
[214] *Test. IX*, 49-49', 72'-73'; *XI*, 224-224', 228-231'; *XII,* 70'-71'; *XIV*, 4-5', 13'-14, 88'-90, 91'-92.
[215] *Test. XII,* 181'-182; Janeković Römer, *Maruša,* 56.
[216] Janeković Römer, *Rod i grad,* 118.

Antunini su najčešće priznavali izvanbračnu djecu, udavali ih ili ženili i ostavljali im ponešto zemlje.[217] Benedikt de Crivaldi u svojoj je oporuci ostavio sluškinji Maruši 8 perpera zbog „grižnje savjesti". Također, spominje i njezinu pokojnu kćer Luciju te daje 5 perpera za mise za spas njezine duše, koje će čitati njezin brat, fra Luka. U oporuci se ne spominju razlozi zbog kojih je Benedikt osjećao grižnju savjesti, no mlada Lucija je u svojoj oporuci navela da joj za osam godina službe nije dao nikakvu plaću. Dobila je samo neke cipele i dvije „modrine" (modre haljine), dok gospodarevu nebrigu ostavlja njemu da dušu. Na temelju načina sastavljanja oporuke i podataka koji su nam poznati o Benediktu de Crividaliju, ova oporuka daje naslutiti dublje razloge za tu gorčinu. Naime, od sve Benediktove zakonite djece do njegove je smrti preživjela samo Marija, žena Luke Ragionattija, kojoj ostavlja sva svoja dobra.[218] Arhivski izvori ujedno mogu poslužiti kao dokaz o brizi za izvanbračne sinove te ujedno govore o tome da nisu u praksi izvanbračni potomci bili toliko diskriminirani.

Iako se nezakonita djeca u ranijim stoljećima dosta rijetko spominju u oporukama stanovnika dalmatinskih komuna kao primatelji oporučnih legata, njihovo povremeno navođenje ipak govori određenom osjećaju odgovornosti nekih muških oporučitelja za svoje nelegitimne potomke u komunalnim društvima. Od kraja 13. do početka 14. stoljeća ostala su sačuvana samo tri takva primjera. Dubrovački notar Tomazino de Savera u svojoj oporuci spominje nezakonitu kćer Mariju kojoj je ostavio 50 perpera kao potporu za udaju te je odredio da ona može živjeti u njegovoj kući zajedno s njegovom ženom i zakonitom djecom do trenutka udaje. U sljedećoj oporuci Matija, sin Desimira, ostavlja svojoj nezakonitoj kćeri samo 10 perpera. Dobra je sastavila vrlo zanimljivu oporuku prema kojoj je nezakonitoj kćeri svoga supruga Matije ostavila simboličnu svotu od 2 perpera. U razdoblju kada je „crna smrt" harala Dubrovnikom, sastavljene su dvije oporuke koje spominju nezakonitu djecu. Zanimljivo je da se u obje oporuke spominju legati ostavljeni za nezakonitu djecu dubrovačkih svećenika. Zoran Ladić je, proučavajući oporuke, zaključio da se nezakonita djeca češće spominju u oporukama od 1358.[219]

Izvanbračne veze bile su nesumnjivo dio sustava, prešutno tolerirane i regulirane društvenim i kulturnim kontekstom. Unatoč toleranciji, izvanbračna djeca nisu uvijek imala svijetlu budućnost. Njihovi životni ciklusi bili su obilježeni brojnim promjenama, raznim

[217] Janeković Römer, *Maruša,* 184.; *Test. VI,* 3,3'; *XVIII,* 140; *XXV,* 66-67; *XXVI,* 19-20; *XXVIII,* 42-42'.
[218] Ista; *Test. XXX,* 82'; *XXXII,* 20.
[219] Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", 16-17.

nevoljama, stresnim situacijama povezanima određenim rizicima.[220] Naime, i pored tolerancije, budućnost te djece nije bila zajamčena. Ona je uvelike ovisila o dobroj volji oca, ali i o majci, za koju je rođenje djeteta moglo značiti prekretnicu za bolji život, ali i izopćenje i tešku kaznu.[221] Dakle, majke su rođenjem izvanbračnog djeteta mogle profitirati, ali i dobiti tešku osudu i kaznu.[222] Sluškinje su tek rođenu djecu mogle poslati na selo u obitelji nekih seljaka u različitim uvjetima ili u Domu za nahočad, gdje bi na skrbi države živjela do sedme godine života.[223] Na kvalitetu života kod napuštene djece utjecala je i briga dojilja i skrbnika/udomitelja. Ono što je bilo svojstveno ostavljenoj djeci je najčešće nedostatak emocionalne i materijalne podrške te zaštite. Ona su u svakodnevnom životu bila izložena sramu, siromaštvu i suženom izboru bračnih partnera.[224] S obzirom da prije 16. stoljeća nema matica rođenih, teško je odrediti koliko je takvih slučajeva bilo i kako su živjela izvanbračna djeca. Ipak sačuvani izvori svjedoče da su takva djeca imala poseban društveni status.[225] O čedomorkama i napuštanju djece sačuvano je više podataka iz kasnijih stoljeća. Ovom tematikom su se u ranonovovjekovnoj i novovjekovnoj povijesti, između ostalih, detaljnije bavile Nella Lonza, Rina Kralj Brassard i Slavica Stojan koje su u svojim radovima prikazale rezultate istraživanja i razne slučajeve počevši od 15. stoljeća nadalje.

6.2. Sluškinje u sudskim procesima

Ovo poglavlje temeljim na izvorima o raznim optužbama i sudskim procesima koji su se odnosili na sluškinje ili su ih spominjali. Nastojat ću obratiti pozornost u kakvim se sporovima one najčešće navode i jesu li češće označene kao tužiteljice ili tužene. U Državnom arhivu u Dubrovniku u seriji *Libri de maleficiis* (Knjige zločina) i *Lamenta de foris* zabilježene su razne pritužbe pučana, plemića i doseljenika iznesene pred gradskim knezom i njegovim Vijećem. Izvori o zločinima i sudskim presudama mogu se naći i unutar druge knjige *Diversa Cancellariae*. Oni su iznimno vrijedni jer donose podatke o svakodnevici u javnim i privatnim

[220] Kralj-Brassard, „Neželjeno majčinstvo, podržavljeno roditeljstvo: Napuštena djeca u Dubrovniku od XVII. do XIX. stoljeća (Povijesno-demografski i kulturno-antropološki pogledi)"; Stojan, *Vjerenice i nevjernice*, 95-131.
[221] Lonza, „Dvije izgubljene duše": čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667-1808)", 261-304.
[222] Tomašević, „Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece", 80.
[223] Janeković Römer, *Maruša,* 184.
[224] Kralj-Brassard, „Nikola (1673-1674) 'komunsko dijete'", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 49* (2011.), 111.
[225] Janeković Römer, *Maruša,* 56.

prostorima Dubrovnika i njegove bliže okolice.[226] Poglavlje bilježi slučajeve u kojima žene sudjeluju u sudskim procesima i „govore o svojim problemima" preko tužbi.

Ono što srednjovjekovnom Dubrovniku naročito imponira i svrstava ga u red najnaprednijih gradova tadašnje Europe je jednakost svih žena pred zakonom. Žene, neovisno kojem društvenom sloju su pripadale, kažnjavane su zavisno od krivičnog djela koje su počinile. S obzirom na zakonske odredbe, u zatvoru su se mogle naći vlastelinke isto kao i sluškinje.[227] Neovisno o staleškim razlikama, svaka je žena mogla podići tužbu i tražiti zaštitu osobnih i imovinskih prava, čak i kada se radilo o njihovim muževima.[228] Prema običaju i zakonu, žene nisu samostalno pristupale sudu jer se to smatralo nedoličnim.[229] Iz kaznenog se prava uočava poprilično nisko mišljenje o ženskim osobama. Glavar obitelji predstavljao je svoje ukućane u sudskim procesima. Dubrovački statut zabranjuje ženi da se pojavi na sudu u odsutnosti muža. Ženin iskaz je općenito manje vrijedio na sudu, a često se smatrao nepouzdanim zbog nepovjerenja u žene.[230] Sud je redovito provjeravao imovinsko stanje i društveni položaj svjedoka jer se smatralo da oni utječu na povjerljivost njihova iskaza.[231]

Na temelju proučavanja izvora koji svjedoče o tužbama i sudskim presudama, jasno je da dubrovačke statutarne odredbe i odluke Vijeća vrlo rijetko ističu staleške razlike u svakodnevnom životu. Neuvrštavanje staleških razlika u odredbama Dubrovačkog statuta i *Liber viridis* ne znači da običajem nije bilo propisano kakav bi odnos trebao biti između pučana i plemića. Pučani su mogli bez ustručavanja podizati tužbe protiv vlastele, što su i uvelike činili. Zanimljivo je da su parnice često završavale u korist pučana. U Dubrovniku kao izrazito prometnom trgovačkom središtu na moru, dolazio je velik dio svijeta s različitih strana, a posebno iz razvijenih zemalja Mediterana. Pored toga, u Gradu je bilo dosta ropkinja i ženske kućne posluge. Osim toga, stanovništvo iz zaleđa dolazilo je u Grad gladnih godina. Kada se sve to uzme u obzir, onda je razumljivo što su tu više nego u zaleđu mogle doći do izražaja razne vrste poroka svađe, tuče, krađe, bluda. U sve to bile su uključene i žene.

[226] Đivanović, „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću" (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.), 34.
[227] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 134.
[228] Janeković Römer, *Rod i grad,* 128.
[229] Janeković Römer, *Maruša,* 92.
[230] Janeković Römer, *Rod i grad,* 127.
[231] Janeković Römer, *Maruša,* 109.

6.2.1. Sluškinje kao žrtve zločina i pokretači tužbe

Najmanje poštovane i najčešće žrtve mladih Dubrovčana bile su sluškinje pa su arhivske knjige pune njihovih tužbi koje se odnose na silovanje ili pokušaj silovanja.[232] Gradski statuti duž jadranske obale imali su razrađene odredbe u detalje kad se radilo o silovanju. Izgleda da je silovanje bilo raširen prijestup, a gradska je vlast strogim odredbama nastojala zaštititi žene od silovanja. Kazne su bile različite, a ovisile su o društvenom položaju žene.[233]

Velik problem s kojim se Dubrovnik borio bila je blud. Jedan od glavnih razloga zašto je ovaj problem bio uvijek aktualan u Gradu je veliki broj kućne posluge, koja je često bila žrtva kako svojih gospodara i njihovih sinova koji su se zbog biranja djevojaka s velikim mirazom ženili dosta kasno, tako i ostalih građana, koji su prema sluškinjama imali malo obzira. Zbog toga su one često dolazile na sud i tražile zaštitu. Dušanka Dinić Knežević ističe da je blud bio jedan od stalnih problema u gradu, pri čemu su sluškinje bile žrtve, a ne inicijatori.[234] Žrtve nasilja nisu bile samo sluškinje, nego i ostale građanke koje su oni napadali ne samo na ulici nego i u kući. Blud je karakteristična pojava i za ostale razvijene gradove Europe, a naročito Italije. I tamo je bilo ropkinja i sluškinja koje su često postajale konkubine svojih gospodara, a još češće napadane od građana. Kada obratimo pažnju na žene i njihov položaj u društvu, možemo primijetiti da se posebnom strogošću izražavalo i kažnjavalo nasilje protiv pučkih žena. Zbog učestalih prekršaja ove vrste izgleda da su tijekom 15. stoljeća kazne znatno pooštrene.[235]

Statuti gradova na jadranskoj obali regulirali su i kažnjavanje počinitelja zločina. Visina kazne određivala se prema ženinom društvenom statusu. Robinje i sluškinje imale su najveću zaštitu u Šibeniku gdje se silovanje slobodne žene, bez obzira na to kakvog je položaja bio počinitelj, kazna bila smrt. Kazna za silovanje robinje (*ancile*) iznosila je 50 libara malih denara, dok se za silovanje javne žene plaćalo samo 6 libara. Važno je istaknuti da su silovane robinje dobivale trećinu od naplaćene globe, dok je ostatak uzela Općina. Prema Šibenskom statutu je silovanje vlastite serve bilo kažnjivo djelo. Zanimljivo je da bi silovana žena u takvim slučajevima trebala biti oslobođena službe. Kada je riječ o silovanju sluškinja, plaćala se globa u visini do 50 libara, ovisno o procjeni služavkina morala. Kada bi tko silovao tuđu sluškinju, tada bi morao platiti kaznu 100 libara. Prema Skradinskom statutu globe su bile nešto manje, a

[232] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 126.
[233] Braica, „Tretman žene u srednjovjekovnim statutima i zakonima“, 7.
[234] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku, 144.*
[235] Isto, 139.

njihova je visina ovisila o položaju žene. Za silovanje neudane, slobodne žene, koja nije bila djevica, kao i za slobodnu ili udanu *ancilu*, plaćala se globa u visini od 50 libara. Nasilje nad javnom ženom kažnjavalo se globom od 5 libara. U Kotoru se silovanje sluškinje kažnjavalo kaznom od 100 perpera, a uz to ju je počinitelj, ako nije bila na zlu glasu, morao oženiti, u protivnom bi bio kažnjen globom od čak 500 perpera. Kazna za silovanje robinje iznosila je 50 perpera, ali se mogla izbjeći ako bi je počinitelj, uz njezin i gospodarev pristanak, uzeo za ženu. Ako bi silovatelj odbio uzeti plemkinju za ženu, morao bi platiti 1000 perpera.[236] Prema Rapskom se statutu silovanje žene „*bonae qualitatis*" kažnjavalo sa 100 perpera (polovica Općini, polovica silovanoj) i progonstvo, od godine dana. Kazna za silovanje sluškinje ili bludnice iznosila je 12 perpera, a bludnice u javnoj kući 6 perpera. Ako silovatelj nije mogao platiti, u prvom slučaju iskopali bi mu oba oka, u drugome bi mu odsjekli desnu šaku, a u trećem bi ga bičevali i žigošali.[237] U Dubrovniku bi onaj kojem bi se dokazalo da je silovao ženu protiv njezine volje, morao platiti 50 perpera. U slučaju da ne bi mogao platiti kaznu, ostao bi bez oba oka. Osim ako bi ženu, uz njezin pristanak, htio oženiti; tada, naime, ako bi oboje pristali, ne bi morao platiti ništa, nego je oženiti.[238] Usporedbom gradskih statuta, čini se da su u Dubrovniku bile najmanje kazne kad je riječ o silovanju.

Kada je neki plemić bio nasilan prema ženi iz puka, o njegovoj se kazni raspravljalo u zatvorenom krugu Vijeća umoljenih, ali samo u slučajevima kada je Vlada podigla tužbu. Privatne tužbe bile su rješavane pred redovitim sudom. Na temelju tužbi koje se odnose na sluškinje, proizlazi da su one najčešće podigle tužbu kada se radilo o silovanju ili pokušaju silovanja čime su prvenstveno tražile pravnu zaštitu. Nasilje nad ženama i silovanje ugrozili su ženstvenost, pa su počinitelji, uz zatvorsku kaznu, morali platiti miraz i pobrinuti se za udaju dotične djevojke. Da su takvi zločini bili ozbiljni potvrđuju i odredbe Statuta koje su se kroz stoljeća postrožile. Kada su počinitelji bili pripadnici nekog plemićkog roda, uz zatvor i globu za djevojčin miraz, gubili su plemićka prava na određeno razdoblje. Vrijeđanje žena i bilo kakvo uznemiravanje povlačilo je stroge kazne kao što je tamnovanje u samici ili gubitak službe. Više takvih slučaja datira iz 15. i s početka 16. stoljeća. Važno je istaknuti da se jednakost plemića i pučana pred zakonom i sudom doista provodila sve do kraja 15. stoljeća.[239] U nastavku ću navesti nekoliko primjera tužbi u kojima se navodi slučaj silovanja.

[236] Budak, „Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu", 65-66.
[237] Vilma Pezelj, „Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz 14. st.", 81-82.
[238] *Statut grada Dubrovnika*, Knj. 6, Glava VI. 329-330.
[239] Janeković Römer, *Okvir slobode*, 251-255.

U rujnu 1312. je Rade, sluškinja Drage, žene Pavla Binčulića, tužila Mateja Desvoitena da ju je silom obljubio. Rade je tvrdila da je Matej, kad ju je njena gospodarica poslala u vinograd da se pobrine za smokve, oteo i odnio je u jedan jarak i silovao.[240] U srpnju 1372. Mila, sluškinja Radoslava Dobrotića tužila je Pripka, prodavača, da ju je prije šest dana pozvao u svoj dućan da joj proda mlijeko, ali umjesto toga „*dormivit mecum carnaliter*“.[241]

Velna, sluškinja Jelene udovice Frana Budačića tužila je u studenom 1373. Živka, nećaka nekog Bogine, da ju je prethodne večeri kad se vraćala iz Šumeta u Dubrovnik napao „*volens et ipsam per vim carnaliter cognoscere*“. Iste godine u prosincu, Stojna, sluškinja Andrije Ranjine, tužila je Simka Galo da ju je uvečer poslije trećeg zvona uhvatio na Placi, unio u svoj dućan, zaključao i s njom proveo noć. [242] U prosincu 1443. Vesela, sluškinja Stefana Vučinje (Vucinje) tužila je Radoslava, slugu Ivana Bogčinovića drvodjelca, da ju je kad se vraćala iz pekare na ulazu u kuću uhvatio „*volens ipsam violare*“. Pobjegao je kad je počela vikati upomoć i kad su se upalila svjetla.[243] Iako se ne radi o silovanju, valja istaknuti tužbu iz kolovoza 1312. prema kojoj su Andrija de Volçi, Sergio de Çerija i Paskval de Pecurario noću bacali kamenje na kući Stane Cervikaša zbog sluškinje koja s njom živi.[244] Ovdje se radi o prekršaju iz strasti. Najvjerojatnije se dotična sluškinja sviđala nekom od počinitelja i nije mu uzvratila osjećaje. Paskval de Pecurario je negirao optužbe, rekavši da je čuo da netko baca kamenje na kuću Stane Cervikaša i kada je došao do kuće vidio je Sergeja i Andriju. Oni su na kraju morali platiti po 1 perper kazne.

U nastavku donosim jedan zanimljiv slučaj koji pokazuje pravednost dubrovačkog pravosudnog sustava u smislu staleža pred sudom. Šiško Menčetić, istaknuti dubrovački vlastelin i pjesnik, imao je problema sa sudom u mladenačkim danima. Naime, u vrijeme događaja živio je u očevoj kući u ulici Između polača. Na suprotnoj strani ulice bila je kuća Bernarda Tome de Bona koji je imao nekoliko mladih sluškinjica u službi. Među njima je bila i Vladislava koja se najvjerojatnije sviđala Šišku. On se zabavljao sa svojim prijateljima lupajući noću štapovima i bacajući kamenje u njezine prozore. Vladislava se potužila Šiškovu ocu, kojem je iskazala dužno poštovanje, u skladu s njegovom dobi i statusom. Kako navodi Zdenka Janeković Römer, djevojka ga je zamolila neka kaže „svojim mladićima, a osobito onome zakinutome bogalju neka prestane to činiti“. Ove riječi možda ne bi bile dovoljne za

[240] LM, 182.
[241] *Lam. de intus et de foris I*, 16.
[242] *Lam. de intus et de foris I*, 229, 238.
[243] *Lam. de intus V*, 6'.
[244] LM, 178.

zaključak da se djevojka ponašala prema maloljetnom Šišku kao prema sebi ravnom, no nastavak priče to potvrđuje. Na Badnju noć 1476., u kući Bernarda de Bona, sluškinje su ostale same i zabavljale se plešući u saloči. Šiško ih je promatrao iz svoje kuće i počeo im dobacivati, posebice Vladislavi. Ona se na njega jako naljutila te mu je s prozora uzvratila kao nekom slugi i nazvala ga pokvarenjakom, bogaljem, čudovištem, jadnikom i magarcem. Zbog tih riječi mladić nije mogao ostati miran. Naprotiv, krenuo je preko ulice u osvetnički pohod s bodežom u ruci. Čitava situacija dovela je do tučnjave u kojoj je Vladislava dobila posjekotinu. Odmah nakon blagdana njezin je gospodar uložio tužbu protiv Šiška. U sudskoj presudi stoji da je Šiško zbog ovog čina dobio šest mjeseci zatvora. Iz ovog slučaja na prvu iznenađuje odnos između mlade sluškinje i vlasteoskog sina, ne samo u pravnom smislu, već i glede njihova društvenog statusa. Izgleda da sud nije nimalo uzeo za zlo djevojci što je izvrijeđala Šiška, jer je on u trenutku nesretnog događaja bio običan mladić i nije imao društveni ugled. O Šiškovoj strastvenoj naravi svjedoče i izvori iz kasnijih godina kada je inicirao tučnjave i sudjelovao u istima. U tim parnicama više nije bio toliko „nemoćan“ jer je tada već bio službenik na vlasti.[245]

Zbog različitih poslova koje su obavljale u gradu, sluškinje su često bile u međusobnom kontaktu i u kontaktu s muškarcima. Međusobni susreti s ljudima, posebice s pripadnicima muškog spola, mogli su dovesti do sukoba. Tučnjave su bile česta pojava, a u njima su sudjelovale žene jednako kao i muškarci. Sluškinju Radnu je 1284. udario drvodjelac Andrija, a njezin gospodar ga je zbog toga tužio.[246] U jednoj tužbi iz studenog 1312. zapisano je da je Maruša, sluškinja Marina Getaldića, tužila postolara Stanča jer ju je istukao kraj krčme svećenika Junija de Çauleco.[247] Sluškinje su bile i žrtve provala koje su se najčešće odvijale noću. U prosincu 1312. Rade, bivša sluškinja sv. Bartolomeja, optužila je Kranislava Mirenića, slugu Menče Matijina, da ju je poslije trećeg zvona istukao u njenoj kući i ukrao joj ogrtač i dvije srebrne naušnice.[248]

Da su žene često stradavale u raznim tučama vidi se po tome što je samo u prvoj knjizi *Liber maleficiorum* (1401. i 1402) zabilježeno 48 slučajeva svađa ili tuča u kojima su bile umiješane i žene.[249] Tuče su bile svuda, na ulici, u polju, crkvi za vrijeme mise pa čak i na groblju. Dubrovački statut ne donosi posebne odredbe o kaznama za tuče i svađe među ženama. Ipak, poznato je da su kazne najčešće bile novčane i ovisile o težini prekršaja.[250] Iz slučaja od

[245] Janeković Römer, *Okvir slobode*, 183-184.
[246] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, 152.
[247] LM, 181.
[248] LM, 191.
[249] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku* , 143.
[250] Isto, 144.

21. travnja 1442. saznajemo da je knez zajedno sa sucima ispitivao tko je istukao sluškinju Bernarda apotekara. Ona je zbog količine udaraca ležala u krevetu pa su knez i suci morali otići kod nje.[251] Sluškinje su mogle donijeti tužbu ne samo u svoje ime, već i u ime svojih gospodara.[252] Tako je Vekinja Galocić 13. kolovoza 1372. preko svoje sluškinje Dekne, podnijela tužbu knezu ističući da su joj prethodne noći ukradeni određeni dijelovi preše za grožđe.[253]

U sporu oko plaće vjerovalo se gospodaru, ukoliko svjedoci ne bi dokazali suprotno. Na temelju tužbi i zastupanja sluškinja, vidljivo je da su gospodari brinuli o njima. Kroz pojedinačne slučajeve moguće je promatrati položaj sluškinja pred zakonom, ali i odnos društva prema njima. Sporovi u kojima gospodari zastupaju svoje sluškinje dokaz su poštovanja i brige, što ujedno dokazuje da su između njih mogli nastati prijateljski odnosi kao i uzajamno povjerenje.

6.2.2. Sluškinje kao počinitelji zločina

Sluškinje kao počinitelji zločina najčešće se spominju u optužbama za krađu i bijeg. Među optuženima za krađu bilo je i muškaraca i žena iz Dubrovnika i neposrednog zaleđa. Kralo se sve, počevši od snopova sa njiva, stoke, pa do provale u kuću i krađe nakita i novca. Uz krađu su se javljali i slučajevi prijevare. Poznato je da su krađe i obmane bile česta pojava. Stroge kazne predviđene Dubrovačkim statutom izgleda da na građane nisu pozitivno djelovale. Zanimljivo je da su sluškinje, za razliku od drugih žena, bile često spominjane kao počinitelji nekog djela. One su se na krađu odlučivale najčešće neposredno prije bijega kada su zbog nezadovoljstva sa službom napuštale gospodarevu kuću. U tome su najčešće sudjelovale same, ali postoje slučajevi koji dokazuju da su u tom procesu imale pomagače. Prema Dubrovačkom statutu, ako bi neka žena počinila krađu od 2 do 5 perpera, a ne bi imala odakle platiti, bila bi kažnjena šibanjem. Ukoliko bi ukradene stvari imale vrijednost od 5 do 20 perpera, žena bi za kaznu bila išibana i odsjekli bi joj nos. Ako bi pak vrijednost ukradenih stvari iznosila više od 20 perpera, za kaznu je predviđeno odsijecanje nosa i protjerivanje iz Dubrovnika i dubrovačke

[251] *Lam. de intus II*, 133'.
[252] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 127.
[253] *Lam. de foris I*, 72.

oblasti.[254] Dubrovački statut ne predviđa zatvorsku kaznu kad je u pitanju krađa. Ipak, s vremenom je došlo do promijene pa su i žene odlazile u zatvor zbog krađe.[255]

Veliko vijeće donijelo je odredbu 30. lipnja 1346. koja je potvrđena 7. prosinca 1359. prema kojoj nitko nije smio primiti odbjeglu sluškinju u službu pod kaznom od 5 perpera. Pronađena sluškinja morala je odslužiti ostatak službe, a koliko vremena joj je ostalo dokazivalo se zakletvom patrona. Za rok dulji od jedne godine za one koji nisu imali javnu ispravu, potrebno je bilo svjedočenje pouzdanih ljudi.[256] Iz optužbe koju je u travnju 1371. podigla Stanislava, kći nekog Dragčeta, protiv Vidne, sluškinje Nikše Kabužića, saznajemo da je Stana Vidni dala na pranje dvije plahte, ali ona ih nije vratila.[257] Ova sluškinja nije pobjegla, samo se nije vratila s plahtama koje joj je dala Stanislava na pranje. Zanimljivo je da je u Dubrovniku postojao poseban zatvor za žene.[258] Više primjera o bijegu i tužbama navodim u poglavlju *Bijeg iz službe i sudbina dubrovačkih sluškinja*.

Blud je bio jedan od većih problema s kojim se susretalo dubrovačko društvo. Rezultat takvog odnosa prema sluškinjama u kući i na ulici bio je je veliki broj izvanbračne djece koja su najčešće bila nezbrinuta i ostavljana po raznim mjestima, a nekih su se majke rješavale još pri pobačaju. Jedan izvor navodi da je Vukoslava, sluškinja Leonarda Đurđevića, otišla u zatvor zbog tužbe da je 25. veljače 1447. ubila svoje izvanbračno dijete dva sata nakon rođenja. Poslije nekoliko saslušanja tvrdila je da ga nije ubila namjerno, već da joj se to dogodilo slučajno.[259] Tea Đivanović je proučavajući kaznene spise iz 14. stoljeća ustanovila da su sluškinje, za razliku od drugih žena, najčešće počiniteljice nekog zločina (primjerice krađa prije bijega od gospodara).[260] Slavica Stojan i Rina Kralj-Brassard pronašle su u kaznenim spisima veći broj sličnih tužbi koje se odnose na 17 i 19. stoljeće.

[254] *Statut grada Dubrovnika*, Knjiga 6, Glava 4, 329.
[255] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku* , 137.
[256] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, 21-22.
[257] *Lam. de fortis I*, 13'.
[258] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 137.
[259] *Lam. de intus IX*, 15'.
[260] Đivanović, „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću", 41-50.

6.2.3. Sluškinje kao svjedoci na sudu

Iako u uvodnom dijelu navodim da žene nisu mogle same podizati tužbe bez sudjelovanja svojih muževa i gospodara, neki slučajevi ipak dokazuju suprotno. To je obično bilo kad se radilo o sitnijim sporovima poput krađe, štete u polju, tučnjave, svađe i drugo. Samo u takvim slučajevima ako ne bi bilo muških svjedoka, mogle su svjedočiti žene. U Dubrovačkom statutu u obzir se uzimalo samo svjedočenje dviju ili više osoba, a okrivljenima je dana kazna dva puta manja nego pri svjedočenju muškaraca.[261] U sudskoj praksi evidentno je da se u obzir uzimao društveni i imovinski status svjedoka, iako crkveno pravo u pravilu nije procjenjivalo ljude prema tome. Ugled i društveni položaj doprinijeli su boljem položaju pred sudom jer je sud, neovisno o zakonu, bio sklon pogledati kroz prste uglednijoj stranci.[262] Ovo je bilo predviđeno Statutom, ali se u praksi tokom 14. a naročito u 15. stoljeću mnogo toga promijenilo, pa se žene često javljaju kao svjedoci u raznim sporovima, a njihovo svjedočenje je imalo istu vrijednost kao i svjedočenje muškaraca. Pritom valja istaknuti da se tužba mogla podnijeti i na osnovi svjedočenja samo jedne ili više žena.[263] Dana 7. prosinca 1441. Mihoje Milošević tužio je pekara Pribila da ga je tukao i vukao za kosu. Svjedoci su bile sluškinja Stanislava i pekarica Ljuba.[264]

Nepovjerenje prema iskazu sluškinja često vidi iz iskaza svjedoka. Neki pojedinci su vjerovali da će sluškinje svjedočiti u korist svojih gospodara jer ih oni plaćaju, a s druge strane ih je bilo lako nagovoriti na svjedočenje obećanjima i darovima. Zdenka Janeković Römer je, kroz ljubavnu priču Maruše Bratosaljić iz 15. stoljeća, skrenula pažnju na iskaze dviju sluškinja koje se navode kao svjedoci u sudskom procesu. Tako je Butko sumnjao u iskaz sluškinje Maruše Bratosaljić, Margarite, žene Nikole Sivojevića, koja je bila ispitana prilikom spora oko braka njezine gospodarice Maruše i Nikole de Bizije. Ona je u iskazu navela da ništa ne zna o sklapanju njihova braka, ali spominje da joj je gospodarica često govorila da je udana. Zbog općenitog mišljenja koje je prevladavalo o sluškinjama, ne čudi da su protustranke bile sumnjičave prema sluškinjinom iskazu.[265] U istom procesu spominje se i Vukava, sluškinja Orsule, udovice Jakova Bizije, koja je svjedočila je o braku i ljubavi Maruše Bratosaljić i Nikole

[261] *Statut grada* Dubrovnika, Knj. 6, Glava 33, 136.; Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, 127.
[262] Janeković Römer, *Maruša, 109.*
[263] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 127.
[264] *Lam. de intus II*, 16.
[265] Janeković Römer, *Maruša,* 109.

Bizija. Ona je za razliku od Margarite bila ispitana u kući. Siromašnije sluškinje nisu imale privilegiju da budu ispitane izvan suda, već su se morale osobno pojaviti u sudnici.[266]

* * *

Govoriti o moralu srednjovjekovnog društva s današnjeg aspekta nije ni malo jednostavno jer svako društvo ima određena shvaćanja o moralu, a ona se mijenjaju zajedno s razvojem društva. Ono što još više otežava uvid u stvarno stanje i mogućnost da se pruži objektivna slika je prije svega jednostavnost sačuvanog materijala. Ustvari, skoro sav sačuvani materijal za Dubrovnik kojeg ima nešto više sa kraja 14. i početaka 15. stoljeća, vezan je uz razne prekršaje koji su dobili svoj epilog pred sudom, tako da se na osnovi toga ne može donijeti zaključak o svakodnevnom prosječnom vladanju. Ono što se može nesumnjivo potvrditi su izvjesne pojave koje redovito prate društvo i predstavljaju problem za srednjovjekovno društvo. Takve pojave nisu iskorijenjene ni do današnjeg dana pored strogih mjera koje se redovito provlače kroz zakonske tekstove. Ovo se prvenstveno odnosi na krađe.

Ono što je mnogo doprinijelo da krađa bude svakodnevni problem u srednjovjekovnom Dubrovniku je bez iznimke veliki broj kućne posluge i to prvenstveno žena. Sudski spisi o krađama govore o brojnosti sluškinja s obzirom da je to zapravo bilo jedino, pošteno ili časno, zanimanje otvoreno za djevojke iz nižeg pučanskog sloja koje nisu mogle računati da ih izdržava obitelj. Također, oni mogu govoriti o njihovom imovnom stanju, a možda i o nezadovoljstvu situacijom. Žene su vjerojatno nezadovoljne napornim radom u kući i pored toga što su se obavezale da će služiti određeno vrijeme, najčešće pokušavale raskinuti ugovor bijegom. Uvid u kaznenopravni segment je posebno zanimljiv jer otkriva ne samo djevovanje institucija, represivne mehanizme i odnosne moći, nego i društvenu strukturu, obrasce ljudskog ponašanja, vrijednosni sustav i komunikacijske mreže.[267] Na kraju ovog poglavlja zaključila bih da se na sudu i izvan njega zasigurno događalo više od onog što znamo. Premda većina onog što se događalo izvan suda na ulici, u susretima, kroz razgovore ili u četiri zida nije zabilježena u sudskom zapisniku, između redaka pravničkog teksta, uspijevamo uhvatiti neko lice, osobnu crtu ili osjećaj.[268]

[266] Isto, 241.
[267] Lonza, *Pod plaštem pravde*, 11.
[268] Janeković Römer, *Maruša,* 79.

6.3. Poslovna mogućnost sluškinja

Poznato je da su se žene u srednjem vijeku vrlo teško mogle neposredno uključiti u društveni i poslovni život u gradu jer su većinu vremena provodile u kući. Premda je običaj nalagao da borave unutar zatvorena četiri zida i vode brigu o kućanstvu, u izvorima je vidljiva njihova poslovna aktivnost. Važno je naglasiti kako za ekonomsku aktivnost europskih žena ima nešto više podataka, dok su u Hrvatskoj ti podaci dosta oskudni. Žene diljem Europe sudjelovale su različitim vrstama obrta te su bolje dokumentirane nego žene iz naših prostora.[269] Međutim, kako je u ovom slučaju središte istraživanja grad Dubrovnik, valja naglasiti da među bilježničkim spisima nailazimo na veliki broj isprava koje su dale sastaviti žene. O poslovnoj mogućnosti žena, osim društvenog položaja, veliku ulogu imao je obiteljski status. Djevojke iz bogatijih obitelji bile su ograničene u tome i nisu uopće sudjelovale u privrednom životu grada. Njihovim su novcem upravljali očevi ili rođaci, a nakon udaje muž. Sluškinje, seljanke i pučanke mogle su ulagati novac i baviti se raznim poslovima i prije udaje jer su živjele u drugačijim obiteljskim okolnostima. Udane žene poslovale su uz suglasnost i dozvolu muža ili sina ili njihovim posredstvom. Mnogo je primjera u kojima su muž i žena zajedno poslovali. Važno je istaknuti da su rjeđi primjeri ravnopravnog sklapanja poslovnih ugovora, i to isključivo među pripadnicima nižeg pučanskog sloja.[270]

Sudjelovanje žena u privredi uvelike je ovisilo o njihovom društvenom staležu, dok je njihova poslovna mogućnost bila ograničena različitim mjerama. Premda su neke plemkinje vodile uspješne poslove velikog opsega i raspolagale velikom količinom novca, statistički gledano, žene nižeg društvenog položaja imale su daleko veće mogućnosti za privredne djelatnosti. Ono što ih je u velikoj mjeri razlikovalo od bogatijih građanki su daleko veća prava u odnosu prema mužu i rođacima te slobodnije raspolaganje imovinom, kako vlastitom, tako i onom stečenom u braku. Bogate pučanke i plemkinje nisu mogle osobno trgovati, a opsežnije poslovanje mogle su razviti tek nakon muževljeve smrti. Sluškinje su, sudeći po izvorima, često ulagale novac u trgovinu i druge poslove. Njihova poslovna aktivnost uslijedila je u većini slučajeva nakon završetka službe. Da je njihova služba bila financijski isplativa, govore slučajevi mnogih sluškinja koje su nakon isteka roka služenja kupovale skromne kućice.

[269] Sabine Florence Fabijanec, „Gospodarska djelatnost žena na dalmatinskom komunalnom području od XIV. do XVI. stoljeća“, u: *Ženske skozi zgodovino*, 32. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ur. Aleksander Žižek, Celje: Zveza zgodovinskih društev Slovenije 2004, 50.
[270] Janeković Römer, *Rod i grad,* 126-132.

Njihova plaća bila je na neki način početni kapital s kojim su raspolagale i poticaj u razvoju njihovih poslova. Ta su im sredstva omogućila da se uključe u privredne tokove u gradu.[271]

Kada je riječ o njihovim poslovnim mogućnostima, u većini slučajeva se spominju zajmovi koje daju ili posuđuju od drugih. Također, one se često navode i kao kupci ili prodavači zemljišta ili kuće. Sluškinje su, najčešće nakon završetka službe, sklapale kupoprodajne ugovore ili posuđivale novac uz polog. Na kraju službe mogle su kupiti malu kućicu u kojoj su nastavile živjeti. Neke od njih vjerojatno si to nisu mogle priuštiti, dok su druge mogle dobiti nekretninu od gospodara kao dio miraza.[272] U nastavku ću navesti nekoliko primjera koji prikazuju kako su upravljale posjedima i novcem.

Godine 1283. sluškinja Radosta daje u zajam 15 perpera postolaru Franji, a u zalog zajma uzima polovicu Franjine drvene kućice.[273] Sluškinja Rada je 1281. prodala svoju kućicu za 18 perpera.[274] Bratuša je 1299. dala 20 perpera kožaru Vivijanu de Vicentia da s pomoću njih radi na dobit. Iz jedne isprave zapisane 1300. saznajemo da sluškinja Marija živi u drvenoj kućici zajedno s Godicom de Stanissa. One su se dogovorile da će zajedničku kućicu uživati ona koja preživi, a nakon njihove smrti kućica će se dati za spas njihove duše.[275]

Zanimljiva je isprava u kojoj Nikola de Volcio 1300. dopušta sluškinji Stani gradnju kuće uz njegovu. Iste je godine sluškinja Bogdana kupila drvenu kućicu za 4 perpera i 4 groša. Također, u isto vrijeme sluškinja Bratosta daje u zajam 7,5 perpera Dominki de Caloni. Bratosta ulazi u posjed pola kuće Dominke u ime zaloga za zajam. Za najamninu kuće plaćat će godišnje 6 groša. Sljedeće godine je sluškinja Dražna prodala gradilište za 7 perpera.[276] Sluškinja Dobra prodala je 1325. sluškinji Mili jednu drvenu kuću na periferiji Dubrovnika, blizu crkve sv. Vida za 6 perpera i 8 groša, a 1329. Perva, udovica Vlaha Božinog, prodala je sluškinji Felice Gradića, jednu drvenu kuću na području općine za 25 perpera.[277]

Poslovna se mogućnost žena najbolje vidi iz sačuvanih notarskih isprava, ali i na temelju statutarnih odredbi, a uvelike ovisi i o društvenoj pripadnosti, ali i samome društvu i njegovim reakcijama na žene koje su se željele ili koje su sklopile ugovore o poslovnoj djelatnosti. Najčešći razlozi zbog kojih su se sluškinje upuštale u takve pothvate bili su potreba za zaradom

[271] Janeković Römer, *Rod i grad,* 85, 126-131.
[272] Ista, 123.
[273] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, III, 153.
[274] Čremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi 1278-1301,* 608.
[275] Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije,* III, 152.
[276] Isti, 152-153.
[277] *Div. Canc. VIII*, 32; *IX*, 68.

ili potreba preživljavanja obitelji. Njihova poslovna mogućnost bila je uvjetovana s obzirom na stalešku pripadnost, bračno stanje i dob.[278] U neke obimnije poslove se nisu upuštale jer im to nije dozvoljavao njihov položaj. Ako usporedimo novčana sredstva kojima su raspolagale, možemo uočiti da su ona u većini slučajeva bila minimalna. Osim navedenih isprava, njihova skromna imovina često se jasnije vidi iz njihovih oporuka.

6.4. Sluškinje u oporukama

U ovom će poglavlju biti riječ o sluškinjama koje se spominju u oporukama svojih gospodara i gospodarica. Također, obratit ću pažnju i na oporuke koje su sastavljale same sluškinje. Na temelju izvora i dostupne literature skrenut ću pažnju na formu srednjovjekovnih oporuka, pokušat ću objasniti u čemu se razlikuju oporuke sluškinja i drugih ljudi i što se najčešće ostavlja u oporukama.

Kad je riječ o duhovnom životu, sačuvano je dosta arhivske građe, ali se na osnovi njezinog sadržaja ne može dati cjelovita slika. O duhovnom životu i odnosu prema crkvi govore ponajviše oporuke. Zoran Ladić je, proučavajući dalmatinske oporuke, zaključio da su oporučni legati *pro remedio anime* iz razdoblja prije druge polovice 13. stoljeća ostavljani isključivo muškim i ženskim benediktinskim samostanima ili središnjim gradskim crkvama (katedralama). Na temelju oporuka koje su sastavljene nakon druge polovice 13. stoljeća vidljivo je da se izbor primatelja milosrdnih legata davanih za spas oporučiteljeve duše znatno proširio. U tom je razdoblju pisanje oporuka postalo uobičajena praksa pripadnika svih društvenih slojeva. Osim novih crkvenih ustanova, kao primatelji oporučnih za spas duše legata navode se grupe i pojedinci. Širenje gradova, povećanje populacije gradskog stanovništva i pojava kužnih epidemija dovelo je do stvaranja intenzivnijih veza između ljudi i hospitala koji su se često spominjali u oporukama. Naime, njima su nerijetko oporučitelji ostavljali novac za spas svoje duše. Važno je naglasiti da su pripadnici srednjovjekovnog urbanog i komunalnog stanovništva prilično rijetko sastavljali svoje oporuke zbog starosti, a znatno češće zbog bolesti, straha od mogućih opasnosti na putovanjima iz pobožnih ili poslovnih pobuda te zbog odlaska u rat. Starost su uglavnom doživjeli pripadnici patricijskih društvenih slojeva, koji su prilikom sastavljanja svoje oporuke naveli da su pritisnuti starošću.[279]

[278] Petra Kunštek, „Splitske pučanke sredinom XIV. stoljeća“ (diplomski rad, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2010.), 21.
[279] Zoran Ladić, “O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka”, 607-623;

Velike urbane zajednice osjetile su potrebu za izražavanjem milosrđa prema povećanom broju robova, siročadi, siromaha, sirotih djevojaka, sluga, sluškinja i nezakonite djece. Ovdje valja istaknuti da pod utjecajem ideja mendikantskih redova, koji kao središnje kršćanske motive postavljaju siromaštvo i solidarnost sa siromašnima i marginaliziranima, dalmatinski oporučitelji sve više pokazuju osjećaj za socijalne probleme u srednjovjekovnim dalmatinskim komunama. Oporučitelji su bili osjetljivi prema siromašnim pojedincima, u ovom slučaju sluškinjama i slugama koji su za života brinuli o njima. Analiza oporuka pokazala je, između ostalog, da su oporučitelji iz svih društvenih slojeva bili podjednako milosrdni prema siromašnima i marginaliziranima. Patricijat je od 13. stoljeća prvi prihvatio ideje mendikanata i pokazao privrženost njihovim idejama. U zadarskim, trogirskim i dubrovačkim oporukama najčešće oporučiteljice ostavljaju znatno više legata kućnoj posluzi.[280]

Zoran Ladić je, analizirajući oporuke dalmatinskih komuna, upozorio na nekoliko osobito zanimljivih problema. Jedan od najvažnijih, koji se osobito jasno odražava u oporukama iz ranijih stoljeća, jest proces oslobađanja robova. Ako u obzir uzmemo podatke iz oporuka dalmatinskim komunama najviše podataka o tome sačuvano je od druge polovine 13. stoljeća do tridesetih godina 14. stoljeća, dok se vrhunac nadzire na prijelomu tih dvaju stoljeća.[281] Budući da je u Dubrovniku u 13. stoljeću bilo još uvijek naročito puno robova, njihovo oslobađanje se spominje poprilično često u oporukama iz tog razdoblja. Naime, oslobađanje i otkupljivanje robova smatralo se vrlo bogougodnim djelom. Građani su ih obično oslobađali na samrti sastavljajući oporuku i redovno im ostavili izvjesnu sumu novca da bi mogli započeti živjeti kao slobodni ljudi.[282] U oporukama iz 14. stoljeća i početka 15. stoljeća milosrdni legati robovima više se ne spominju. Zoran Ladić zaključuje da izvori jasno pokazuju da je proces oslobađanja robova bio završen najkasnije na samom početku 14. stoljeća. U oporukama iz 1348. sačuvano je osam oporuka u kojima se spominju sluge, od kojih njih šest navodi sluškinje kao primatelje milosrdnih legata. Zanimljivo je da su u svim slučajevima darovatelji legata bile žene koje su svojim sluškinjama ostavile skromne novčane legate koji su obično iznosili između 2,5 i 5 dukata. Jedino je Roza, kćer Petra de Michoe, ostavila lijepu svotu od 15 dukata jednoj od svojih sluškinja.[283]

[280] Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", 16, 18-23, 25.
[281] Isto, 24-25.
[282] Dinić Knežević, *Položaj žena*, 155.
[283] Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", 19, 22.

Drugi problem je vezan uz potpomaganje udaje sirotih djevojaka tijekom „crne smrti“ 1348. Dok se proces darivanja osobne slobode može pratiti tijekom dužeg razdoblja kroz cijeli prostor Dalmacije, zanimljivo je da je istovremeno samo u Dubrovniku zabilježeno darivanje sirotih djevojaka za udaju. Ta pojava vjerojatno se pojavila kao posljedica epidemije kuge, koja je, iako kratkog daha, odnijela mnoge živote i ostavila duboke tragove u mentalitetu stanovnika i uvjetovala promjene u njihovu milosrđu. Analizom oporuka istovremeno doznajemo i podatke vezane uz socijalnu strukturu oporučitelja koji su darivali milosrdne legate siromašnim i marginaliziranim pojedincima. Poznato je da su pojedinci iz svih slojeva komunalnih društava iskazivali su podjednaku solidarnost sa spomenutim skupinama primatelja. Pri tome je nesumnjivo važnu ulogu odigrala demokratizacija u praksi pisanja oporuka. Patricijski rodovi bili u boljemu materijalnom i financijskom položaju, mogli pokazivati svoje milosrđe čak i na onim područjima koja su običnim pučkim oporučiteljima bila nepristupačna, a bila su izuzetno blagotvorna za spas duše – darivanje slobode robovima, kao i milosrđe koje se iskazivalo prema sluškinjama i slugama.[284]

Iskazivanje milosrđa prema kućnoj posluzi postalo je popularnije u kasnijim stoljećima. Veću solidarnost prema sluškinjama pokazale su oporučiteljice. One su svojim sluškinjama ostavljale male svote novca, odjeću, nakit, pokućstvo i druge stvari. Razlog tome vjerojatno je prisniji međusobni odnos. Sluškinje su sa svojim gospodaricama provodile puno vremena u kući, razgovarale s njima i dijelile savjete zbog čega su oporučiteljice vjerojatno bili osjetljivije na ženske sudbine.[285] Patricijka Slava, udovica Marina Binkole, darovala je 3 perpera i svu svoju odjeću svojoj sluškinji Vidi. Druga dubrovačka patricijka, Benvenuta, kći splitskog građanina Bolkana i supruga Bubanje *de Bubagna*, kapetana gradske straže, ostavila je svojoj sluškinji skroman novčani legat od dvije libre.[286]

Zanimljivo je da su u kotorskim oporukama milosrđe prema kućnoj posluzi pokazivali jednako muškarci i žene. Zoran Ladić je, analizirajući kotorske oporuke, zaključio da su kotorski oporučitelji iz 14. stoljeća darovali su ukupno 21 milosrdni legat svojim robovima i slugama. Muški oporučitelji ostavili 10, a ženski 11 legata tim skupinama. Sluge se spominju u 11 primjera u kojima se spominju simbolične novčane svote čija je vrijednost rijetko nadmašila 2 dukata. Iznimku predstavlja oporuka kotorskog stanovnika Leonarda iz Venecije

[284] Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku″, 24-25.
[285] Janeković Römer, *Rod i grad,* 124.
[286] Ladić, „Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna“, 745.

koji je, osim niza drugih stvari, svojoj sluškinji Ani ostavio poprilično svotu od 25 dukata. Kućna posluga u Kotoru je, osim novčanih legata, dobila druge vrste legata. Pritom se najčešće radi o odjeći, kućnom namještaju ili kući. Tako je Prvoslava, supruga Pavla Šimunova, darovala je svojoj sluškinji tuniku, a gore spomenuti Leonardo iz Venecije ostavio je sluškinji Ani, između ostalog, svoj krevet. Dome, supruga Martina de Pançi, ostavila je jednu trećinu svoje kuće svojoj sluškinji Prvici. Budući da se ni u jednoj od ovih oporuka ne spominju članovi obitelji ili rođaci, Zoran Ladić pretpostavlja da su ti oporučitelji, ne imajući blisku rodbinu, radije odabirali sluge i sluškinje koji su im vjerno služili za života kao primatelje tako vrijednih nekretnina nego neke osobe koje su im mogle biti daljnja rodbina, a kojima nisu bili blisko povezani.[287]

U Dubrovniku se u velikom broju oporuka skoro redovno ostavljaju značajne sume za udaju siromašnih djevojaka i sluškinja. Iz takvih se oporuka mogu iščitati osjećaji ljubavi i brižnosti.[288] Praksu ostavljanja miraza u oporukama započeli su duhovnici koji su svojim sluškinjama ostavljali veće sume novca, a ponekad i veću kuću sa pokućstvom, uz uvjet da im služe do kraja njihova života.[289] Budući da su na sluškinje gledali kao na osobe na koje će se moći potpuno osloniti u najtežim danima, u nekim slučajevima ostavljaju im po 100 perpera. Tako je đakon Andrija Benešić sluškinji Pervi 7. siječnja 1334. ostavio 100 perpera ako ga bude služila do kraja života.[290] No ni ostali građani nisu svojom darežljivošću mnogo zaostajali za njima. Andrija Gundulić je u oporuci sastavljenoj 10. rujna 1377. ostavio 100 perpera od očeve imovine kćerki Milše nosača, koja je bila sluškinja u njihovoj kući. Teodor Skolmafogia je 17. siječnja 1380. ostavio svojoj sluškinji Stojni 100 perpera.[291] Više riječi o mirazu i količini u kojoj se najčešće spominje govorim u poglavlju Ljubav i brak. Najveće legate dobile su sluškinje s kojima su gospodari imali ljubavne veze.[292] U nekim se oporukama spominju i izvanbračna djeca koju su gospodari ili njihovi sinovi imali sa sluškinjama. O tome detaljnije govorim u poglavlju *Sluškinja kao majka*.

Oporuke sluškinja su odraz skromnog života i potvrda o skrbi za onostrano i milosrđe. One koje nisu imale djece, u oporukama navode da imovinu ostavljaju u dobrotvorne svrhe. Sva imovina Radoslave, sluškinje Mare Bunić, kako se vidi iz njene oporuke iz kolovoza 1337.

[287] Ladić, „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku", 23.
[288] Janeković Römer, *Maruša,* 181.
[289] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 19, 20, 155.
[290] *Test. III*, 45'.
[291] *Test. VI*, 130; *VII*, 2
[292] Janeković Römer, *Rod i grad,* 124-125.

sastojala se od jedne drvene kuće koja je vrijedila 10 perpera, nešto odjeće i pokućstva, koje je odradila da se proda i da za mise.[293] Bonica je u svojoj oporuci u lipnju 1363. svoju skromnu imovinu razdijelila u dobrotvorne svrhe, a drvenu kuću u gradu ostavila je ženskom samostanu sv. Bartolomeja.[294] Nešto više imala je Buna, sluškinja Slave, kćeri Vole Volčića. U njenoj oporuci iz srpnja 1391. spominje se jedna drvena kuća založena za 12 perpera, 2 para naušnica, jedno krzno, jedna košulja, deset lakata boljeg platna i još jedna kuća na Šipanu sa pokućstvom.[295] Vukava je u travnju 1482. svoju oporuku izrekla usmeno svećeniku Luki Gaudencijevu Radosaljiću. Ona je ostavila 6 perpera za mise za svoju dušu, sve ostalo, svu svoju uštođevinu i novac koji joj je ostavio gospodar, poklonila je siromašnim i potrebitim djevojkama.[296]

Što se tiče talijanskih oporuka iz kasnog srednjeg vijeka, posebno su zanimljive one koje su sastavljali svećenici. Naime, u njihovim se oporukama često navode sluškinje koje su s njima živjele. Iako su iza pojmova *serviciale* i *familiaris* zasigurno postojale razne veze i odnosi između svećenika i njihovih sluškinja, oni se u oporukama ne spominju, ali se mogu naslutiti iz načina na koji su pisane. Svećenik Martin iz crkve San Salvador u Veneciji sastavio je oporuku u kojoj svojoj sluškinji daje dvije opcije, sastavio je oporuku u kojoj spominje dva moguća ishoda: Magdalena može živjeti kao udovica i uživati njegovu imovinu ili dobiti miraz kao i većina sluškinja. Naime, on je ostavio veću ostavštinu Magdaleni, koju je nazvao svojom sluškinjom, i njihovom tada nerođenom sinu Ivanu. Ako bi Magdalena pristala samostalno podići njihovo dijete, ona bi bila tretirana kao laikova supruga. Istovremeno bi primila svu pokretnu imovinu/dobra iz Martinove kuće kao i novac i odjeću. U slučaju da odbije brinuti o djetetu, izgubit će sve povlastice. U tom slučaju dijete će živjeti sa svećenikovim bratom Bartolomejem koji je bio svećenik u Padovi. Ako dođe do toga, oni će naslijediti većinu njegovih dobara, dok će Magdalena dobiti nasljedstvo koje je svojstveno sluškinjama, miraz u iznosu od 118 dukata. Iz oporuke je vidljivo da je Magdalena tijekom Martinovog života bila neudana sluškinja i njegova seksualna partnerica. Na osnovi sadržaja oporuke, Magdalena je mogla izabrati koju će ulogu preuzeti nakon njegove smrti.[297] Ovo je samo jedan od mnogih primjera koji oslikavaju odnos sluškinja i svećenika u srednjovjekovnoj Italiji. Jednako kao i u dalmatinskim komunama, talijanski su svećenici svojim sluškinjama oporučno ostavljali novac,

[293] *Test. III*, 54.
[294] *Test. V*, 170.
[295] *Test. VII*, 216'.
[296] Janeković Römer, *Maruša,* 258.
[297] Cossar, *Clerical Households in Late Medieval Italy*, 106.

odjeću (najčešće zimsku i ljetnu odjeću od vune i lana) i razne stvari od kojih su neke imale iznimnu vrijednost (pojasevi, nakit, srebrna dugmad, perle, ukrasi za kosu, krevet sa prekrivačima, tekstil). Takvi darovi mogu se smatrati i darom za mladoženju iz nevjestine obitelji. Svećenici u svojim oporukama često upućuju primateljima legata da žive moralnim životom. Također, neke sluškinje ostvarile su pravo na ostavštinu jedino ako su bile „dobre žene" i živjele pošteno. Kada su svećenici imali djecu, nalagali su sluškinjama da brinu o njima. Premda neke od njih nisu izravno identificirane u izvorima kao njihove majke, može se pretpostaviti da su ta djeca bila njihova. Svećenici su najčešće izbjegavali prikazivati emocionalnu povezanost sa ženama. Cossar Roisin navodi da izuzimanje termina u oporukama ne znači da nisu postojala privrženosti i ljubavni odnosi kao takvi, ali je zasigurno služilo da naglasi da žene u takvim odnosima nisu bile supruge.[298]

7. Slika dubrovačke sluškinje u svakodnevnom životu

Mnoge djevojke i žene, često djevojčice u dobi između deset i dvanaest godina, bile su ispomoć gospođama kod upravljanja kućanstvom. Dolaskom u gospodarevu kuću dale su obećanje da će pošteno služiti, bez prijevare i krađe, njihove stvari i dobra vjerno spašavati i čuvati te da neće činiti štetu, a sve to za hranu i pristojnu odjeću.[299] Broj sluškinja u kući najčešće je ovisio o veličini obitelji i materijalnoj moći gospodara. Slavica Stojan navodi da ih je u boljim aristokratskim obiteljima istovremeno znalo biti i do osam. Dubrovačke gospođe često nisu imale nikakvo značenje u financijskom i gospodarskom poslovanju u obitelji. One su se najčešće isticale u organizaciji života u kući, kućnih poslova i nadzoru nad poslugom. Budući da su sluškinje bile podređene moći, volji i raspoloženju gospodarice, njihove životne nedaće proizlazile su iz neposrednog kontakta s njom. Sluškinje su na više načina zlostavljali i gospodari, a ponekad i njihovi sinovi.[300]

Imajući na umu da se svakodnevni život jedne sluškinje može opisati iz različitih kutova, u ovom ću se poglavlju posvetiti javnom i privatnom prostoru, poslovima koje su na njima obavljale, što su nosile i u kakvim su odnosima bile sa članovima obitelji u kojoj su služile.

[298] Cossar, *Clerical Households in Late Medieval Italy,* 106-108.
[299] Frano Glavina, „Kmetski odnosi na poluotoku Pelješcu pod Dubrovačkom Republikom i njihovo razrješavanje za vrijeme austrijske vladavine." (D. diss., Pravni fakultet u Zagrebu, 1988.), 182-198.
[300] Stojan, *Vjerenice i nevjernice,* 95.

Kao izvori mogu poslužiti osim arhivskih izvora i djela dubrovačkih pisaca iz renesansnog i ranonovovjekovnog razdoblja.

Susreti sa sluškinjama u svakodnevici dubrovačkog životu, nisu mogli proći nezapaženo u književnim djelima, pa su im dubrovački pisci pridavali značajno mjesto. Oni su između ostalog, prikazali istaknuta obilježja dubrovačkog međuklasnog života, pritom ističući njihovu radišnost i poduzetnost, žale ih zbog nevolja koje proživljavaju, ali im zamjeraju odanost piću, promiskuitetu i krađama. U komedijama iz 17. i početka 18. stoljeća one nisu prikazane samo kao žrtve, već i kao lukavice koje znaju iskoristiti činjenicu da dobro poznaju sve tajne obiteljskoga života svojih gospodara. Podudarnost događaja iz svakodnevnog života koji su zabilježeni u arhivskim izvorima nije slučajna.[301]

U djelima dubrovačkih pisaca, imena sluškinja, odnosno nadimci preslikavaju njihovu poziciju i ulogu u gospodarevoj kući (Variva prema variti, Omakala prema omakati odnosno krišom uzimati od jela pripremljenog za gospodare, dok Gruba izražava grubost ponašanja ili ružnu djevojku). Njihova imena i ličnosti najčešće su se podudarali s osobama iz stvarnog života. Marin Držić je svojim djelom *Venere u komediju sastavljenom* prikazao godišnice s dubrovačkih ulica i trgova. Njegovi realistični isječci prate život seljančica na službi u kućama dubrovačke gospode, u kupovini mesa, ribe i vina te prilikom pranja robe na gradskim fontanama. Sluškinje je u djelima upotpunio jezičavošću, sklonosti krađama, zapuštenosti i gluposti.[302] Ovo su samo neki od primjera kojima je pisac slikovito opisao privatnost u kući i ponašanje na javnim prostorima.

Prije nego što detaljnije opišem sluškinju u javnom i privatnom životu, posvetit ću sljedećih nekoliko redaka njihovoj odjeći i nakitu. Za razliku od bogatih građanki i vlastelinki koje su se najčešće oblačile raskošno i nosile odjeću od skupocjene tkanine, sirotinja se oblačila u grubo sukno i obične tkanine. Kada govorimo o raskoši u odijevanju dubrovačkih žena ne smijemo pretjerivati jer je i među vlastelom bilo takvih koji svojim kćerima nisu mogli priuštiti odjeću za vjenčanje pa pojedine dubrovačke vlastelinke u svojim oporukama ostavljale siromašnim vlasteoskim kćerima svoju odjeću. Za ove je to mogao biti dragocjen poklon. Ponekad su se kod sluškinja mogli naći komadi odjeće od finih materijala, koje su obično dobivale na poklon od svojih gospodara.[303] Zdenka Janeković Römer kaže da su sve žene,

[301] Stojan, *Vjerenice i nevjernice,* 381.
[302] Ista, 91, 96.
[303] Dušanka Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 173.

bogate ili siromašne, posjedovale barem malo nakita, prije svega naušnica i prstenja.[304] Za razliku od plemkinja koje su nosile zlatne ili pozlaćene naušnice s biserima i dragim kamenjem, sluškinje i siromašnije žene najčešće su nosile srebrni nakit.[305] Josip Beresa u 19. stoljeću ističe da se prema nekim obilježjima odjeće moglo raspoznati tko od ženske posluge u čijoj kući služi. Sluškinje u vlasteoskim kućama nosile su u kosi široku bijelu vrpcu, dok su crvenu vrpcu nosile one koje su radile u građanskim kućama. Posve mlade sluškinje (*čupe, čupavice* i *divljake*) dovedene sa sela koje još nisu bile naviknute na gradski život, bile su težački odjevene.[306] Slavica Stojan navodi da su se sluškinje slabo odijevale pa su se zimi smrzavale, često hodajući bose. U vrijeme ljetnih vrućina su u tamnoj vunenoj odjeći potpirivale vatru i pripravljale jelo na ognjištu koje je bilo smješteno u vrelom potkrovlju kuće.[307]

7.1. Sluškinje u javnom prostoru

Žene u srednjem vijeku bile su velikim dijelom vezane uz kuću. Sudjelovanje žena u gospodarstvu i njihova poslovna aktivnost ovisila je o društvenom sloju kojem su pripadale. Pripadnice viših društvenih slojeva izlazile su na ulice i pokazivale se u javnosti. Da ne bi doživjele napad na žensko poštenje, žene nisu smjele stajati na prozoru i promatrati van. Također, bili su im zabranjeni večernji izlasci i dulje zadržavanje u trgovini kojoj bi vrata bila zatvorena.[308] Srednjovjekovni Dubrovnik, iako mali grad kojeg je bilo moguće cijelog obići u kratkom vremenu, nije bio u potpunosti pristupačan ženama. Žene su uvijek morale hodati ravno svojim putem, bez zastajkivanja i obavezno u pratnji muškarca iz obitelji ili sluškinje. Filip de Diversis u svom je djelu *Opis slavnoga grada Dubrovnika* zabilježio da su sluškinje prateći svoje gospodarice ulicom, išle ispred njih, za razliku od sluškinja u Italiji koje su hodale iza svojih gospodarica. Brojni pojedinci nisu pazili kako hodaju ili trče Gradom, stoga su sluškinje išle ispred Dubrovkinja ili strankinja. U tim slučajevima gospođe su bile zaštićene, dok bi tko hodajući ili trčeći gurnuo ili udario sluškinju.[309] Ženski prostor bio je ograničen. One su se najčešće susretale u susjedstvu te u crkvi ili u samostanu u blizini. U prostoru susjedstva mogle su se slobodnije kretati.

[304] Janeković Römer, *Rod i grad,* 130.
[305] Dušanka Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*, 176.
[306] Josip Beresa, *Dubrovačke slike i prilike* (Zagreb: Matica hrvatska, 1941.), 18.
[307] Stojan, *Vjerenice i nevjernice,* 98.
[308] Ista, 251.
[309] De Diversis, *Opis slavnoga grada Dubrovnika,* 128.

Uz ova mjesta spominju se i druga, poput mlinova, trgova i kuća, ali su to vjerojatno bili i putovi kojima su žene odlazile obavljati svoje poslove i na kojima su se najčešće susretale. Pripadnice nižih društvenih slojeva često su izlazile iz kuće kako bi obavile posao potreban za domaćinstvo, dok je za gospođe odlazak u crkvu bio gotovo jedini oblik društvenog života pa su često i tamo odlazile.[310] Važno je istaknuti da su žene općenito bile vidljive u onoj mjeri u kojoj je njihov izlazak bio nužan za funkcioniranje kućanstva. Iako vezane uz kuću, sluškinje na javnom prostoru grada nisu bile samo promatrači, već i sudionice različitih događaja. Napučeni Dubrovnik je danju bio pun života i prepoznatljivih zvukova i mirisa. Život se odvijao u zbijenim kućicama i uskim ulicama u kojima se svakodnevica miješala sa znatiželjom i spletkama. Noću su se gradske ulice i trgovi pretvarali u tiha i opasna mjesta. Posao sluškinje u javnom prostoru podrazumijevao je pranje robe na nekoj od gradskih fontani ili pak odlazak u kupnju, najčešće mesa, ribe i drugih namirnica za gospodarevu obitelj. Gradske fontane bile su smještene na istočnom i zapadnom ulazu u Grad te na Pilama (predio pred zapadnim ulazom). Na tim su mjestima sluškinje prale robu bez obzira na vrijeme hladnoću i vjetar. Pored teških i tmurnih prilika u kojima su živjele, opuštale su se pjesmom, dok su razumijevanje i utjehu pronalazile u razgovoru s onima koje su dijelile istu sudbinu. Odlasci do fontana nisu uvijek bili mirni. Sluškinje su u takvim trenucima mogle biti napadnute ili pokradene. Na putu do gospodarove kuće susretale su ostale dubrovačke sluškinje te izmjenjivale novosti o rodbini na selu, šalile se, pjevale i koketirale sa *soldatima* koji su u neposrednoj blizini držali stražu. U kuću su se uvijek vraćale s vjedricom vode na glavi.[311]

Gospodari su ih redovito slali na *komardu* da kupe meso. Taj proces bio je vrlo dinamičan jer je bilo mnogo zainteresiranih kupaca, dok je količina mesa bila mala. Nije bilo dovoljno samo kupiti meso, već se sluškinja trebala izboriti da to bude što bolji komad s kojim će gospodar i gospodarica biti zadovoljni. Kupci su se vjerojatno nadvikivali, gurali i borili da se domognu dobrog komada. Mesnice su često bile mjesto zločina u Gradu. Nesretne sluškinje su sudjelujući u tuči s ostalim kupcima, najčešće muškarcima, često zarađivale posjekotine i udarce. U mlađim izvorima iz 16. stoljeća spominju se mnoge situacije u kojima su mesari, tukli, vrijeđali i često varali na vagi. Slične su se situacije događale na dubrovačkim ulicama i prilikom kupovine ribe. Sluškinje su se trudile da gospodarica ne bude nezadovoljna i davale sve od sebe kako bi im udovoljile i donijele željeni komad ribe. Također, mogle su stradati i pri

[310] Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena: Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima-primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću,* 117.
[311] Stojan, *Vjerenice i nevjernice*, 47, 121.

kupovini drugih namirnica, primjerice vina. Stariji arhivski izvori o tome pružaju nekoliko potvrda, dok je više slučajeva poznato iz kasnijih stoljeća.

Osim uobičajenih poslova, sluškinje su vjerojatno obavljale i poljodjelske radove. Nalješkovićeve sluškinje tuže se na svoje gospođe (*Treća komedija*) koje se izležavaju do podneva s mužem u postelji dok sluškinje govore „*Ni petke ni svetke ne znamo mi u vas*". Djevojke su iz gospodareve kuće najčešće izlazile zbog posla, dok su vrlo rijetko odlazile u posjetu tetki o kakvom blagdanu. U Gradu je istovremeno bilo više generacija sluškinja iz iste obitelji.[312]

Također, bio im je dozvoljen odlazak na misu i propovijed. Ženama se savjetovalo da šute u crkvi, iako uzaludno, jer je žamor u crkvi bio velik čak i za vrijeme mise, što je zaprepašćivalo strance. Osim stalnih razgovora i buke, žene su se međusobno čupale, čak i tukle u crkvama i ispred njih.[313]

7.2. Sluškinje u privatnom prostoru

Djevojke su najčešće živjele odijeljene od javnosti, iza zatvorenih vrata kuće. Kuća je bila temeljni privatni prostor unutar grada. Za razliku od nekih talijanskih i dalmatinskih gradova, u Dubrovniku tijekom 14. stoljeća, ali i prije, kuće vlastele i pučana nisu bile podijeljene u posebne dijelove grada. Do podijele je došlo kasnije, a razlog je bio težnja za okupljanjem obitelji, a ne imovinska i staleška razdioba.[314] Putnici koji su prolazili kroz Dubrovnik u 16. stoljeću zapazili su da Dubrovčani zatvaraju plemićke djevojke u kuće i da ih je moguće vidjeti samo u crkvi ili na prozoru. Ženina čast bila pod strogim nadzorom obitelji. Na temelju navedenog, u literaturi se najčešće navodi da je ženski prostor najvećim dijelom bila kuća, crkva te samostan u blizini.[315] Sluškinje su osim u privatnim kućama mogle raditi u sirotištu, samostanu, kod duhovnika i na svim ostalim mjestima na kojima su poslodavci tražili njihovu pomoć.

Dva su ključna trenutka kojima se stupanjem u službu promijenio dosadašnji život sluškinja. Najprije, bio je to susret s obiljem hrane i pića, koje, jasno, nije njima namijenjeno,

[312] Ista, 100.
[313] Stojan, *Slast tartare: Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika*, 298.
[314] Römer, *Okvir slobode*, 338-339.
[315] Janeković Römer, *Maruša,* 47.

ali to ih nije sprečavalo da se kriomice pokušaju domoći istog. Nadalje, sluškinje su dolaskom u gospodarevu kuću bile seksualno izrabljivane. Gospodarice su pokušale riješiti zlo i neumjesno postupanje sa sluškinjama jer su i njih takvi slučajevi osobno pogađali. Da bi to smanjile, gospodarice su sluškinje opterećivale poslom od ranog jutra do kasno u noć. Teški rad ih nije mimoilazio ni blagdanima. U kontinuiranom iscrpljujućem radu bez stanki za predah, nije im ostajalo vremena u kojem bi se mogle posvetiti nekim osobnim preokupacijama. Sluškinje je trebalo što više uposliti. Gospodarice su istovremeno smatrale da će takav način rada udaljiti sluškinje od bludnih misli i želja. Starije su sluškinje najčešće preuzimale ulogu domaćica, išle u nabavu i druge poslove. Bile su ispomoć u vođenju kućanstva, ali su i često obavljale najteže kućne poslove kao što je donošenje vode sa izvora, nošenje drva i slično. Mlađe sluškinje su također donosile vodu i drva, prale robu i radile sve ostale kućanske poslove.[316] Posluga je bila smještena u specifične prostorije u kući, no zbog načina rasporeda aktivnosti, sluškinje su bile prisutne u svakom dijelu kuće. One su se od ostalih ukućana, osim prostorne izdvojenosti, možda najviše razlikovale odjećom i hranom. Manje imućne obitelji nisu raspolagale zasebnim prostorijama za kućnu poslugu te su s njima dijelile zajednički prostor za spavanje.[317]

Pažljivo promatrajući ljudske sudbine, Marin Držić zabilježio je o sluškinjama sljedeće: „*...gospi se, gospodaru i susjedi odjednom ozvat, peć varit, oko trpeze služit i menestrat sve u jedan čas*“.[318] Kako bi se na najbolji način opisala opterećenost dubrovačkih sluškinja, bilo je popularno govoriti da obavljaju tri posla u isti mah. On žensku poslugu najčešće naziva djevojkama i godišnicama. Njegova godišnica Omakala u drami pod imenom *Grižula,* primjerice, odijeva gospođu u suknju dvadeset osam lakata široku, dva puta dnevno vadeći ju iz *kofana*, ujutro i popodne, te metlicom dugo četkajući prije nego što ju gospodarica odjene. Za to vrijeme, gospodar kuće viče da pođe kupiti meso. Ona se žuri skuhati objed, ali sa svime kasni i uspijeva ga pristaviti tek u vrijeme kad se gospođa već vraća s mise. Sluškinje su sudjelovale u svlačenju i presvlačenju svojih gospođa. Držić navodi da godišnica ne stiže sve na vrijeme i dok završava sa presvlačenjem, već joj je juha iskipjela. Gospodar joj istovremeno naređuje da kupi vina, namjesti stol i djeci da jesti, a potom donese svježe vode iz bunara.

[316] Stojan, *Vjerenice i* nevjernice, 97-100.
[317] Raffaella Sarti, *Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.),* (Zagreb: Ibis grafika, 2006.), 164. 167.
[318] Frano Čale, „O životu i djelu Marina Držića“, u: *Marin Držić, Djela*, ur. Frano Čale, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber (1979.), 88.

Gospodaricu najčešće ljuti što njihov suprug razgovara sa sluškinjom, pa potaknuta time baca cokulu na nesretnu sluškinju.[319]

Nalješković je u svojim djelima naveo hranu koja se mogla naći na stolu za ručak. Pritom se najčešće spominje sočivo, grah, leću, vrčeve sa salom, meso od kozlića i kopuna, sir zvan procijep, prijesnac - kolac od sira i jaja, prikle, gibanicu, kuhanu kašu, juhu, panadu od kruha, pržena jaja, vino malvasiju i ostalo. Također, navodi da se kuhinja nalazila u potkrovlju s otvorenim ognjištem gdje se pripremala hrana i odvijao život uglavnom ženske posluge.[320] Neki su bogati Dubrovčani imali poprilično raskošno uređene kuće sa skupocjenim priborom i namještajem.[321] Držićeve su sluškinje posao činile u hodu, po danu i noći. Za njih on govori da sve umiju napraviti, a i ono što ne umiju, nastoje umjeti. U vrijeme mirnih i ugodnih predvečerja žene iz susjedstva okupljale su se pred svojim kućama, družile se i prele. Kuće nisu bile primjerene za veća okupljanja. Dušanka Dinić Knežević navodi da su žene, između ostalog, prerađivale vunu, lan i mijesile kruh.[322]

Benedikt Kotrulj savjetovao je gospodarima da ne sklapaju prijateljstva sa slugama i sluškinjama, već da ih radije drže u strahu.[323] Svakodnevica je ipak bila drugačija. Odnosi između gospodarica i sluškinja nisu uvijek bili loši. Neke su od njih živjele u prijateljskim i bliskim odnosima s gospodaricom i njihovom djecom. Budući da su muževi često bili odsutni iz grada, vlastelinkama i imućnijim ženama su u odgoju djece pomagale njihove sluškinje.[324] Kada se radilo o isplati alimentacije, u obzir su se morale uzeti i sluškinje. Visina alimentacije ovisila je o sloju kojem je žena pripadala i o broju članova obitelji. Tako je 16. travnja 1384. dozvoljeno tutorima Andrije Gundulića da daju 150 godišnje za uzdržavanje njegove žene Marije, kćerke i sluškinje.[325] Ovisno o osobinama i naravi gospodara, kućna je posluga mogla s njima imati gotovo ravnopravan, čak i prijateljski odnos. Neke su sluškinje bile brižne, povjerljive i bliske osobe za mnoge ljude, kako za žene, tako i muškarce. Takav primjer bila je Vukava, Orsulina sluškinja čiji je odnos bio temeljen na prijateljstvu koje nisu uništile staleške veze i politika.[326] Iz opisa svakodnevice jedne sluškinje, proizlazi da su uvijek negdje žurile, kasnile i imale posla preko glave.

[319] Stojan, *Vjerenice i nevjernice,* 97.
[320] Nevenka Bezić-Božanić, „Svakodnevni život u djelu Nikole Nalješkovića“, *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* vol 14, br. 1 (1988.), 72-82.
[321] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 168.
[322] Ista, 34.
[323] Kotrulj, *Knjiga o vještini upravljanja,* 472, 479-478.
[324] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 110.
[325] Dinić, *Odluke Veća Dubrovačke Republike II,* 64, 574-575.
[326] Janeković Römer, *Maruša,* 241.

8. Bijeg iz službe i sudbina dubrovačkih sluškinja

Mlade djevojke koje su dolazile iz okolnih sela u Dubrovnik zbog službe bile su u ranjivoj i nezaštićenoj poziciji. Gospodari su često nametali svoju nadmoćnu samosvijest i postupali surovo prema njima. Osim što su gospodari nastojali pokazati svoju nadmoć koristeći silu, sluškinje su mogle nastradati i izvan kuće. Dio njih smatrao je da ne mogu udobrovoljiti svoje gospodare da s njima postupaju ljudski. Kolikogod da se trudile ugoditi gospodaru i gospodarici, često su bježale iz njihovih kuća vraćajući se na kući, na selo u dubrovačkoj okolici. Rijetko su napuštale Dubrovačku Republiku i odlazile stranim brodom u Mletke.[327]

U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvan je velik broj arhivskih zapisa koji bilježe bjegove ženske posluge. Pritom su nerijetko opljačkale gospodara i odnijele sa sobom vrijedne stvari iz njegove kuće. Gospodari su u slučaju bijega najčešće pokretali tužbu protiv njih i organizirali potragu za odbjeglim djevojkama. U ranijim razdobljima je odbjegla sluškinja, bila izložena na stup sramote, sprovedena po Gradu na magarcu, a nakon toga su je išibali ili pak žigosali usijanim željezom po čelu i obrazima. Također, odsijecao bi joj se nos i uši, a potom bi doživotno bila prognana izvan Republike.[328] Za razliku od famula, servi i ancile su bili u gorem položaju jer gospodari nisu bili kažnjeni kad su ih tukli, čak i kad je bilo krvi. Kazna ih je dosegnula jedino ako bi teško ozlijedili serva i onesposobili ga za rad. U slučaju nezadovoljstva, Dubrovačkim statutom je dozvoljeno da gospodari uskrate odjeću i hranu servima kako bi ih pokušali riješiti poroka.[329] U kasnijem razdoblju, u slučaju da nisu pobjegli iz Republike, bjegunci su često bili vraćeni gospodaru. Njihov bijeg bio je oglašen, a zbog kazne ih nitko nije želio uzeti za poslugu.[330] Iako se u radu ne bavim ropkinjama, u literaturi se često navodi da su se gospodari u kasnijim stoljećima i dalje prema svojim sluškinjama ponašali kao da su ropkinje. Na temelju toga, ove podatke koristim samo za komparaciju.

Budući da su mnoge siromašne djevojke ulazile u službu da steknu miraz za udaju, Dušanka Dinić Knežević navodi da bi se moglo pomisliti kako je posao u gospodarevoj kući bio privlačan. Gospodari nisu uvijek bili tako darežljivi i uglavnom su nastojali iskoristiti rad sluškinja pa su ih često tjerali iz kuće ako bi bili nezadovoljni njihovim radom. Iz jednog slučaja saznajemo da je slikar Nikola držao u kući sluškinju Ivanu koja mu se nije svidjela te ju je zbog

[327] Stojan, *Vjerenice i nevjernice*, 108.
[328] Ista, 109.
[329] Janeković Römer, *Rod i grad,* 124.
[330] Đivanović, „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću", 48.

toga otjerao. Međutim, ona je imala ključ od njegove kuće pa je iskoristila njegovo odsustvo i pokrala ga. Zbog toga ju je Nikola 13. studenog 1284. tužio sudu.[331]

Između svakodnevnih radnih obveza, strogih uvjeta, gladi, prijetnji i napastovanja, sluškinje su bijeg vidjele kao najbolje rješenje. Zdenka Janeković Römer bilježi da je u razdoblju od 18. travnja 1322. do 29. srpnja 1323. pobjeglo 13 sluškinja i 3 sluge, a od 18. srpnja 1343. do 11. lipnja 1348. 20 sluškinja i 13 slugu. Zbog čitave situacije, Statut je štitio prava gospodara, donoseći kazne za odbjegle sluškinje i ljude koji bi im pomogli. Iako je vijeće u više navrata donijelo nove uredbe o bijegu posluge, bježanje iz službe nije bilo zaustavljeno. Nije bila rijetkost da su se sluškinje obratile knezu za pomoć. Ako bi se njihove tvrdnje pokazale istinitim, bile su oslobođene službe. Trgovac Benedikt Kotrulj ističe da ne treba štedjeti batine kad sluge pogriješe, jer su oni isto kao i gospodareva djeca i on ih je dužan podučiti.[332] Unatoč tomu što su odbjegle sluškinje bile strogo sankcionirane, bjegovi nisu bili rijetki zbog teških uvjeta života kojima su sluškinje bile svakodnevno izložene. Iako je najčešće riječ o neizdrživim uvjetima, vjerojatno je bilo i onih sluškinja koje su u određenim situacijama uspjele izvući nešto u svoju korist. U slučaju da nisu pobjegli iz Republike, bjegunci su često bili vraćeni gospodaru. Njihov bijeg bio je oglašen, a zbog kazne ih nitko nije želio uzeti za poslugu.[333] Na temelju svega iznesenog, čini se da sluškinjama ipak nije bilo lako donijeti odluku o bijegu.

Razne detaljne optužbe protiv sluškinja najbolje opisuju što su točno one uzimale prilikom bijega. Zanimljivo je što se sve javlja među predmetima njihova interesa. Među navedenim stvarima najčešće se spominje novac, vrijedne stvari, odjeća ili nakit. Iz jednog slučaja saznajemo da je 1305. sluškinja Nikole kamenara odnijela tkaninu (fustanj tj. parhet)[334] u vrijednosti od 1 perpera.[335] Nifko Skočilčić je 2. siječnja 1335. tužio svoju sluškinju Stanku, kćer nekog Godena iz Konavla da je pobjegla prije isteka roka i ponijela kaput od raše u vrijednosti od 1 dukata, tuniku od raše, tri marame, jednu plahtu, pet lakata raše, naušnice, 128,5 groša i još niz drugih stvari.[336] Draža, sluškinja neke Viole, pobjegla je i uzela jedan kaput, jednu veliku plahtu, jedan konop i dva lakta tkanine.[337] Prije roka je pobjegla i Pribna, kći

[331] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 20.
[332] Kotrulj, *Knjiga o vještini trgovanja*, 497-498.
[333] Đivanović, „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću", 48.
[334] Ines Puljić, „Luksuz kao sredstvo društvenog raslojavanja u Zadru u 14. stoljeću" (diplomski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.), 30-32.
[335] *Div. Canc. IV*, 22.
[336] *Div. Canc. XI*, 5'.
[337] *Div. Canc. XI*, 22'.

Milobrata iz Popova, sluškinja nekog Radoslava i ponijela ogrtač, parhet i tri stolnjaka.[338] Dana 2. siječnja 1334. pobjegla je sluškinja Nike Sorkočevića i odnijela dvije košulje.[339] Osim odjeće, sluškinje su krale i obuću. Tako je 11. svibnja 1334. pobjegla sluškinja Junija Kalicića i pored ostalog ponijela jedne zelene čizme.[340]

Da su ponekad sluškinje uspjele ponijeti mnogobrojne stvari i veće svote novca, govori sljedeći slučaj. Iz jedne tužbe saznajemo da je Radoslava, sluškinja Branka Božikovića, pobjegla i ukrala 13 dukata, naušnice u vrijednosti od 18 perpera, srebrnu posudu u vrijednosti od 14 perpera i oko 340 perpera u novcu i niz drugih vrijednih stvari. Kao njezini pomagači navode se optuženi Radoje Ratković i njegovo društvo, zatim Sima Milosalić, njegov brat Vuksan i njegovo društvo i neki Dobroslav.[341] Stanislava, sluškinja Džive Bunića, pobjegla je 1358. i ukrala „*I nafum argenti, fustanum I de muliere novum, tovilias V*".[342]

Veliko vijeće je zbog čestih bjegova 30. lipnja 1346. donijelo, a 7. prosinca 1359. ponovilo odluku kojom svaka sluškinja koja stupi u službu na mjesec, godinu ili više dana, mora odslužiti do kraja ugovorenog roka pod kaznom od 5 perpera. Odbjeglu sluškinju nitko nije smio primiti kod sebe u službu pod istom kaznom. Ako bi pronašli odbjeglu sluškinju, ona je morala odslužiti ostatak vremena. Koliko vremena joj je ostalo, dokazivalo se zakletvom patrona.[343] Za rok duži od jedne godine, potrebna je bila javna isprava ili dostojno svjedočenje (*ydoneas testificationes*).[344] Veliko vijeće je tom odlukom, iako indirektno, vjerojatno omogućilo gospodarima da se prema kućnoj posluzi ponašaju kako žele, a na temelju toga možemo zaključiti da je stanje posluge u Dubrovniku bilo teško.[345] Poduzete mjere nisu puno pomogle, jer je bijeg bio redovna pojava u 14. stoljeću pa i kasnije. Tomu u prilog doprinosi činjenica da se uvjeti života sluškinja u gospodarevoj kući nisu promijenili, zbog čega je njihovo bježanje razumljivo i u kasnijim razdobljima.[346] Kazneni spisi iz 1371 - 1372. otkrivaju slučajeve sluškinja koje su se također odlučivale na krađu i bijeg iz gospodareve kuće. Iz sačuvanog materijala, vidljivo je da su najviše bježale u rujnu i listopadu. Na temelju sačuvanih izvora saznajemo da nisu samo krale i bježale sluškinje iz kuća, već su to radile i one koje su

[338] *Div. Canc. XI*, 38; *Mon. Rag. I*, 216.
[339] *Div. Canc. XI*, 5'.
[340] *Div. Canc. XI*, 22'.
[341] *Lam. de intus V*, 247.
[342] *Mon. Rag. II*, 226-227.
[343] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 19.
[344] *Mon. Rag. I*, 234; *Mon. Rag. II*, 287.
[345] Roller, *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću,* 163.
[346] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 22.

služile u samostanima. U listopadu 1372. opatica sv. Tome optužila je njihovu sluškinju Stojnu, ženu Miloslava, da je pobjegla s odjećom koju joj je dala za pranje.[347]

Budući da se većina sluškinja obavezala na određeno vrijeme služenja, bijeg su vidjele kao jedino rješenje kojim bi raskinule ugovor. U kaznenim spisima iz 1371. i 1372. zabilježena je krađa i bijeg sluškinje iz vlasteoskih kuća Dersa i Menče.[348] Klement de Dersa je 27. siječnja 1372. tužio svoju sluškinju Pribnu jer je pobjegla iz njegove kuće i odnijela stvari u vrijednosti 5 perpera.[349] Dekuša, žena Grube de Menče, optužila je 28. lipnja 1372. sluškinju Tiknu da je pobjegla iz Dubrovnika bez da ju je ona otpustila i pritom joj odnijela stvari iz kuće.[350]

Zanimljivo je da su uz odjeću i posteljinu uzimale sa sobom i stoku. U rujnu 1371. Priboje de Vladimaro tužio je Graču, sluškinju Priboja i Bogoja Đučevića jer je pobjegla s njegovim konjem.[351] Zbog bijega i krađe koze je 4. veljače 1372., Radoslava iz Gruža tužila svoju sluškinju da je pobjegla i pored ostalog „*amissit sibi unam capram*".[352] Sluškinje su se ponekad odlučivale na bijeg po nagovoru drugih.[353] Iz slučaja od 10. lipnja 1344. saznajemo da su krčmarica Velica i Branko Božićković, optužili Bogoslavu, majku Đrođa obućara, navodeći da joj je dovela sluškinju Radoslavu i da je jamčila za nju, ali da je ova kasnije u dogovoru sa Bogoslavom ukrala Velici 400 perpera.[354]

Teški uvjeti života u gospodarevoj kući, na bijeg su vjerojatno potaknuli i Stanicu. Naime, 29. studenog 1412. „*Stanica, famula Jurassi Radosaglich, exponeret se non posse stare cum dicto Jurassio eius domino, quia non bene tractabatur in domo dicti sui domini*". Knez je njenim gospodarima poslao glasnika Brajka da utvrdi o čemu se radi. Jurašina žena je izjavila da je oni više neće primiti u kuću i da može tražiti drugog gospodara. Poslije toga joj je knez dopustio da ode u službu kod drugog.[355] Dana 5.veljače 1443. Stojak Radošinović tužio svoju sluškinju Stanicu jer je pobjegla i ponijela suknju, par zelenih rukava, košulju, par čizama, podsuknji i rubac.[356] Kako bi lakše ispunile svoj naum, sluškinje se nisu bojale istući svoju gospodaricu. Jedna od žrtava je bila Maruša, udovica Teodora Mlaskanje, koje je 30. travnja

[347] *Lam. de foris LII,* 39.
[348] Đivanović, „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću", 48.
[349] *Lam. de foris LII,* 45.
[350] *Lam. de foris LII,* 63.
[351] *Lam. de foris LII,* 36'.
[352] *Lam. de foris I,* 46.
[353] Dinić Knežević, *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku,* 135.
[354] *Lam. de intus V,* 254.
[355] *Div. Canc. XXXIX,* 184'.
[356] *Lam. de intus III,* 119'.

1444. tužila svoju sluškinju Milicu, koja ju je istukla i povrijedila jedan prst, a zatim je došao Miličin muž Martin i iz Marušine kuće ponio što je htio.[357]

Iz prethodnog poglavlja vidljivo je da su neke sluškinje bile oslobođene službe u oporukama svojih gospodara. O bijegu jedne sluškinje u 16. stoljeću, progovorio je s gorčinom i Marin Držić. Ona je gospodaru, dubrovačkom brodovlasniku, ukrala 100 dukata. Svoj stav o tome napisao je u pismu Cosimu I. Mediciju od 2. srpnja 1566., u kojem govori o nesposobnosti dubrovačke vlade i neregularnosti suda. Spominje da je sluškinja priznala krađu dukata, ali je navela da ih je dala na čuvanje nekom svećeniku. Zbog sluškinjine optužbe, svećenika su mučili s namjerom da prizna počinjeno djelo, ali je tijekom mučenja izdahnuo. Opterećena grižnjom savjesti, djevojka je priznala da svećeniku nije dala dukate, nego ih je zakopala u zemlju. Budući da su pronašli dukate, spor je obustavljen. Zbog ovog prekršaja, djevojka je bila kažnjena zatvorskom kaznom od mjesec dana, što se Držiću činilo preblagom kaznom.[358] Veliki broj slučajeva iz 17. i 18 stoljeća u kojima se navode sluškinje, detaljnije je obradila Slavica Stojan u knjizi *Vjerenice i nevjernice*.

U Gradu je, kao i u ostalim dijelovima razvijene Europe, umjesto horizontalne, staleške solidarnosti, bila izražena vertikalna podčinjenost. Gradska okolina bila je prema sluškinjama ispunjena strogim nepovjerenjem, strahom i nesigurnošću. Sluškinje svijet nisu vidjele u svjetlu harmonije, nego stalnog konflikta. Zbog toga su se često tužile na nepravdu i siromaštvo, dok njihovi strahovi iskazuju fatalizam. One nisu samo u književnosti ponekad uspjele nadmudriti svoje gospodare. U stvarnom životu javljaju se, uz posluh uvjetovan strahom, obzirom i navikom, primjeri istinske privrženosti i ljubavi naspram gospodarima.[359] Neke od njih odlučile su doživotno i vjerno služiti svojim gospodarima koji su im nerijetko uz takve uvjete ostavljali novac, odjeću i druge stvari.

Razne životne situacije dubrovačkih sluškinja, koje se otkrivaju iz arhivskih izvora, često se na nevjerojatan način podudaraju s njihovim sudbinama koje su zapisane u literaturi. Na temelju svega iznesenog, čini se da sluškinjama ipak nije bilo lako donijeti odluku o bijegu. Robovski odnos prema sluškinjama u srednjem vijeku postupno se mijenjao. Iako je kućna posluga kroz srednji vijek bila promatrana uz određenu sumnju, s vremenom su ih počeli smatrati sve više korisnim, ali nezgodnim uljezima.[360] Kasnija su stoljeća ipak unijela promjene

[357] *Lam. de intus V*, 231.
[358] Leksikon Marina Držića, s.v. „služničad". https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/sluzincad/ (pristup 20.03.2019.)
[359] Stojan, *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1815)*, 135.
[360] Sarti, *Živjeti u kući*, 167.

na bolje u životu dubrovačkih sluškinja. Istovremeno, one su postale samosvjesnije, imale su bolji život i više nisu htjele raditi samo za hranu i odjeću već su na svoj posao počele gledati na rad, jednak svakom drugom koji treba biti nagrađen adekvatnom plaćom.[361]

[361] Stojan, *Vjerenice i nevjernice*, 111.

9. Zaključak

Poniranje u prošlost izazovan je pothvat, osobito kada se radi o društvenim skupinama koje nisu toliko dokumentirane kroz izvore. Izvori koji govore o sluškinjama iznimno su dragocjeni jer možemo zaviriti u njihovu svakodnevnicu, a podaci, iako šturi, pomažu nam u rekonstrukciji njihovog života. Kada je riječ o ženama, posebice onima iz puka, pred nama stoje brojna pitanja, ali i prepreke. Budući da je riječ o ženama koje se rijetko „vide i čuju u izvorima“, najčešće postavljeno pitanje s kojim sam se susretala pišući ovaj rad bilo je, kako dospjeti do tih žena. Ipak, na temelju arhivske građe stekla sam dojam da se njihovi glasovi mogu čuti upravo iz brojnih izvora koji se čuvaju u kutijama Državnog arhiva u Dubrovniku. Sluškinje u Dubrovniku, iako mnoge nevidljive u izvorima, dijelile su zajedno s muškarcima jezik, kulturu i običaje srednjovjekovnog Grada. Iako premalo dokumentirane, njihova brojnost potvrđuje da su bile ključan dio gradskog stanovništva. Da bi se što jasnije prikazao položaj žena u Dubrovniku i dobila nova saznanja o njihovoj svakodnevici i uvjetima rada, potrebno je osim ugovora o stupanju u službu, Statuta kao i relevantne strane i domaće literature, proučiti ugovore o mirazu, sudske presude i oporuke. Na taj način popunjavamo mozaik i stvaramo jasniju sliku o naizgled nevidljivim ženama. U nastojanju da se približim svakodnevici služavki koje su živjele i radile u Dubrovniku u razdoblju kasnog srednjeg vijeka, izvukla sam „karakteristike“ koje su pratile svaku od njih. Raspored poglavlja u radu pokušaj je praćenja njihove svakodnevice i društvenog položaja od dolaska u službu do završetka službe, odnosno do udaje, bijega od gospodara ili smrti. Raznolikost i količina izvora u kojima se navode sluškinje omogućuju prikaz sluškinjinog života, uz to istovremeno pružaju pogled na prilike i stanje u Dubrovniku.

Tijekom čitavog srednjeg vijeka nekvalificirana radna snaga iz okolice Dubrovnika dolazila je u grad u potrazi za boljim životom. Do kraja 13. stoljeća u većini slučajeva radilo se o roblju, dok se njihov broj s godinama smanjuje i postupno umjesto njih dolazi slobodna radna snaga. Na temelju arhivske građe može se zaključiti da je krajem 13. stoljeća, nakon intenzivnijeg razdoblja potražnje i prodaje, trgovina radnom snagom počela jenjavati. Nakon gotovo pola stoljeća ona ponovno oživljava, o čemu svjedoče zapisi o ponovnoj kupovini roblja. Iako u radu robinje nisu predmet istraživanja, u kontekstu ove teme nužno je obratiti pozornost na njihovu ponudu i potražnju. Usprkos zabranama trgovine robljem, trgovina u stvarnosti nije prestala, štoviše, vjerojatno je bila prilično probitačna. Na temelju rada na arhivskim izvorima kao i na iščitavanju korištene literature, iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka, vidljivo je da se

još uvijek nisu izgubili slučajevi besplatnog služenja dječaka ili djevojčica, samo za hranu i odjeću.

Česte izmjene kriznih razdoblja i gladi potaknule su okolno stanovništvo na migracije. Iako se prema stalnim navalama čini da je Dubrovnik primao i više ljudi od onog broja koji je mogao primiti, gradska vrata za taj društveni sloj bila su često zatvorena jer Dubrovnik nije mogao primiti sve zainteresirane u službu. Većina ljudi koja nije našla posao u Dubrovniku, otišla je preko posrednika trgovaca u Italiju, a od tamo u druge europske zemlje. Na temelju proučenih ugovora o stupanju u službu vidljivo je da se u većini slučajeva radi o maloljetnoj djeci, ne samo djevojčicama nego i dječacima, koje su njihovi roditelji i rođaci željeli na taj način osigurati i spasiti od gladi pa makar to značilo i odvajanje od obitelji i upućivanje možda i daleko od obitelji i zavičaja. Uspoređujući mušku i žensku radnu snagu u cijelom razmatranom periodu, uvjeti zasnivanja radnih ugovora za muškarce bili su u većini slučajeva bolji. Muškarci su uglavnom, s iznimkom nekih primjera, samostalno sklapali ugovore sa svojim poslodavcima za obavljanje određene službe. Oni su, za razliku od žena, najčešće sklopili ugovor za kraće periode, što ne isključuje mogućnost naknadne obnove i produljenja trajanja službe. Broj sklopljenih ugovora može se promatrati i kao odraz razdoblja nemira, promjena i zaoštravanja odnosa između različitih državnih, nacionalnih, vjerskih i civilizacijskih grupacija. Budući da su niži slojevi društva u gradu i na selu, ostavili rijetke i nepotpune podatke o svojim obiteljima, istraživanje biološke obitelji kućne posluge poprilično je otežano, gotovo nemoguće. Ipak, na temelju oskudnih podatka možemo stvoriti određenu sliku o njima i njihovoj obitelji. Najviše podataka o sluškinjama pružaju izvori koji osvjetljavaju njihov odnos s gospodarom. Ponavljanje imena ponekad nas navodi na pomisao da se možda radi o istoj osobi u dvije različite isprave, ali ne valja stvarati brze zaključke. Važno je svaki pojedini slučaj proučavati zasebno, jer ako se malo bolje zagledamo u naoko slične situacije, formule i uvjete, možemo uočiti neke posebnosti u pojedinim slučajevima koje mogu doprinijeti proučavanju ovog društvenog sloja.

U pokušaju poniranja u život sluškinja, žena na margini društva, koje su s obzirom na porijeklo često stranci u srednjovjekovnom gradu, javljaju se brojne dileme. Prva od njih je možemo li sa sigurnošću prihvatiti podatke koje nam pružaju notari. U pokušaju rasvjetljavanja ove teme javlja se sumnja u provođenje dogovorenih uvjeta, odnosno jesu li ugovori o stupanju u službu odgovarali stvarnosti i ispunjavali se prema dogovoru. Smatram da nepoštivanje ugovora nije bila rijetkost, a bježanje posluge može poslužiti kao dodatan argument toj pretpostavci. Ugovori o stupanju u službu neupitno predstavljaju najvrijednije izvore o

sluškinjama, ali i nameću sumnju u njihovo provođenje. Pred istražiteljem ovog dijela povijesti postavljaju se teže rješiva pitanja, koja nameću potrebu da prihvati, s rezervom, činjenice iz ugovora kao da su se provodile u stvarnosti. Ipak, slika sluškinja i njihova svakodnevica u srednjovjekovnom Dubrovniku, uz sve obrađene izvore i relevantnu literaturu, ostaje još uvijek donekle nejasna i tajanstvena, ponajviše zbog nedostatka izvora iz kojih se zrcali svakodnevica srednjovjekovnog čovjeka. Pravni položaj kao i uloga sluškinja u obitelji bio je unaprijed određen njihovom staleškom pripadnošću. Većina sluškinja nastojala je ostati u gradu i udati se po završetku ugovorenog roka. Njihovi mirazi, bili su skromni, ali dovoljno privlačni za šegrte, sitne obrtnike, trgovačke pomoćnike i sluge koji su također došli iz zaleđa u službu.

Odnos prema sluškinjama u srednjem vijeku postupno se mijenjao. Razvoj posluge u Dubrovniku u kasnom srednjem vijeku i na prijelazu u rani novi vijek pokazuje postupni prijelaz iz kućnog roblja, besplatne posluge, sve do školovane posluge, koja dolazi i iz Italije; od roblja, koje se ne može odvojiti od kuće i živi u teškim uvjetima, sve do posluge, koja prima plaću i sama se hrani i odijeva. Od 15. stoljeća nadalje o sluškinjama su pisali i dubrovački pisci koji su im pridavali značajno mjesto u svojim djelima i pritom skrenuli pozornost na njihove mane i vrline, nevolje koje proživljavaju, krađe kao i obilježja dubrovačkog međuklasnog društva. Na kraju, zaključila bih da se svakodnevnica i položaj dubrovačkih sluškinja može uklopiti u sliku manjih gradova na jadranskoj obali, kao i u manje talijanske gradove. Nadam se da će ovaj rad poslužiti u nekom budućem istraživanju ženske povijesti i da će navedeni izvori kao i podaci poslužiti da netko drugi uoči važne elemente, koji su meni možda promakli ili nisu dovoljno obrazloženi.

Sažetak

Rad prikazuje život sluškinja u Dubrovniku od 13. do 15. stoljeća, većinom koncipiran na tri velike teme: porijeklo, svakodnevni život i položaj u društvu. Kućna posluga u Dubrovniku bila je najčešće porijeklom iz obližnjeg zaleđa. Kroz sačuvane ugovore o stupanju u službu moguće je pratiti odnose ponude i potražnje kućne posluge, kao i plaće i uvjete kroz godine. Položaj žena u društvu u najvećoj mjeri odnosi se na pravni položaj i uloge sluškinja u obitelji i društvu. Život sluškinja promatra se kronološki, s različitih aspekata, počevši od djetinjstva gdje se promišlja o njegovom shvaćanju, ali i mentalitetu srednjovjekovnog čovjeka. Zatim se sagledavaju ugovori o mirazu i prava sluškinja prilikom sklapanja braka, imovinsko pravo udanih žena te se pokušava prikazati odnos između supružnika te majki prema njihovoj djeci. Nadalje, iz raznih optužbi i parnica pokušavaju se sagledati prava i mogućnosti sluškinja na sudu. One u većini slučajeva nisu raspolagale velikom imovinom, ali su im stečena imovina i zarađen novac omogućili neke gospodarske aktivnosti. Kako bi se što bolje opisao položaj sluškinja u društvu, radi lakšeg razumijevanja, navode se i uspoređuju slučajevi drugih gradskih komuna. U obzir su uzete i oporuke u kojima se spominju sluškinje. Nakon toga slijedi poglavlje o svakodnevici jedne sluškinje, pritom je najveći naglasak na obvezama koje mora ispuniti u danu te kulturi stanovanja i odijevanja. U posljednjem poglavlju posvećena je pažnja arhivskim izvorima koji bilježe bjegove ženske posluge. Navode se najčešći razlozi bijega te stvari koje sluškinje najčešće kradu. Analizom pojedinih arhivskih izvora nastoji se sagledati u kojoj se mjeri razlikuju statutarne odredbe i primjeri iz svakodnevnog života, zabilježeni u notarskim knjigama. Odredbe Dubrovačkog statuta promotrene su u komparaciji sa Statutima obližnjih jadranskih komuna. U radu su navedeni brojni primjeri u kojima se spominju sluškinje, ali i nekoliko zanimljivih priča, koje su rekonstruirane preko podataka iz dostupnih izvora i stavljene u kontekst. Arhivski izvori predstavljaju dragocjen izvor podataka za sagledavanje, između ostalog, svakodnevnog života sluškinja, na temelju kojeg se, uz korištenje podataka iz stručne literature, prikazuje šira slika sluškinja u Dubrovniku u srednjem vijeku.

Summary

This paper portrays the lives of maids in Dubrovnik from the 13th to the 15th century, conceptualized on three major topics; the origin, the daily life and their position in the society. House servants who worked in the Medieval Dubrovnik were usually from the Dalmatian Hinterland. Through the preserved service contracts, it is possible to track the supply and demand of house service, as well as their salaries and working conditions over the years. The position of women in society mostly refers to a legal position and to different roles maids had in the family life and the public sphere. The life of maids is observed chronologically, starting with the childhood where it is being reflected on its understanding, as well as on the mentality of a medieval man. Then, the dowry contracts are examined, along with the maid's rights upon getting married, assets rights of married women, followed by an observation of the personal relations within a marriage, alongside with the relations between mothers and their children. Furthermore, the topic engages with the various accusations and litigation attempts, in order to examine the rights and opportunities of maids in court. In most cases, the maids did not dispose of large assets, but their acquired assets and earned money enabled them some economic activities. In order to successfully depict the position of maids in society, as well as an addition to the ease of understanding, the cases of other city communes are specified and compared. Furthermore, what is also considered in the paper are the last wills in which the maids were mentioned. This is followed by a chapter on the daily routine in a life of a maid, with the biggest emphasis on duties she had to fulfill during the day, the culture of living and dressing. In the last chapter, the attention is focused on archival sources that record the escapes of the female servants. Here, the most common reasons for escaping, along with the things they usually stole are mentioned. By analyzing individual archival sources, this paper seeks to see to what extent the statutory provisions differ from the everyday life, as it is recorded in notary books. The regulations of "The Statute of Dubrovnik" were observed in comparison with the statutes of the nearby Adriatic Communes. Moreover, the paper mentions numerous examples of maids, as well as several interesting stories which have been reconstructed and told through data and facts from the available sources and put into context. Archival sources are a valuable source of information for reviewing, among other things, the daily life of maids. Therefore, with the aid of the data from the archival sources and the technical literature, it is possible to present a much wider picture of maids in Dubrovnik in the Middle Ages.

Bibliografija

Izvori:

Čremošnik, Gregor. *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka*. Istorijsko pravni zbornik, g. I, sv. 1, Sarajevo 1949.

_____. *Istorijski spomenici Dubrovačkog arhiva: Kancelarijski i notarski spisi 1278 – 1301 = Acta cancellariae et notariae annorum 1278 – 1301 = Monumenta historica archivi Ragusini*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 1, Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1932.

_____. *Monumenta historica Ragusina – Spisi dubrovačke kancelarije. Spisi notara Tomazina de Savere 1278 – 1282*. Sv. 1. Zagreb: JAZU, 1951.

Dinić, Mihailo. *Odluke Veća Dubrovačke Republike*, Knj. 2. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 21. Beograd: SANU, 1964.

_____. *Iz Dubrovačkog arhiva*. Knj. 3. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Odeljenje 3: Spomenici srednjeg veka, Knj. 22. Fontes rerum slavorum meridionalium. Beograd: Srpska kraljevska akademija. Naučno delo, 1967.

Filip de Diversis. *Opis slavnoga grada Dubrovnika.* Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković Römer. Zagreb: Dom i svijet, 2004.

Kotrulj, Benedikt. *Knjiga o vještini trgovanja – Libro del arte dela mercatura*. Priredila i prevela Zdenka Janeković Römer. Zagreb: Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku: Hrvatski računovođa, 2009.

Lonza, Nella, Janeković Römer, Zdenka. „Dubrovački "Liber de maleficiis" iz 1312-1313. godine.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb 25* (1992): 173-228.

Lučić, Josip. *Monumenta historica Ragusina – Spisi dubrovačke kancelarije.* Sv. 2. *Zapisi notara Tomazina de Savere* 1282 – 1284. *Diversa Cancelariae I* (1282 – 1284), *Testamenta I* (1282 – 1284). Zagreb: Razred za društvene znanosti , JAZU, 1984.

_____. *Monumenta historica Ragusina – Spisi dubrovačke kancelarije.* Sv. 3. *Zapisi notara Tomazina de Savere* 1284 – 1286. Zagreb: JAZU, 1988.

Statut grada Dubrovnika. Na osnovi kritičkog izdanja latinskog teksta Baltazara Bogišića i Konstantina Jirečeka priredili i na hrvatski jezik preveli Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić. Uvodnu studiju napisala Nella Lonza. Dubrovnik: Državni arhiv, 2002.

Bibliografija:

Ariès, Philippe. Georges, Duby. *A history of private life II. Revelations of medieval world.* London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1999.

Bennett, Judith M. *Women in the Medieval English Countryside*. Oxford: Oxford University Press, 1987.

Bezić-Božanić, Nevenka. „Svakodnevni život u djelu Nikole Nalješkovića". *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* vol 14, br. 1 (1988): 72-82.

Bidon, Daniele Alexandre; Dieter Lett. *Children in the Middle Ages*. Indiana: Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1999.

Blehova Čelebić, Lenka. *Žene srednjovjekovnog Kotora*. Podgorica: CID, 2002.

Boswell, John. *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.

Bradsley, Sandy. *Women's Roles in the Middle Ages*. SAD: Greenwood Press, 2007.

Braica, Silvio. „Tretman žene u srednjovjekovnim statutima i zakonima". *Ethnologica Dalmatica* br. 4/5 (1995/1996): 5-21.

Budak, Neven. „Oslobađanje serva i ancila i napuštanje upotrebe njihove radne snage na istočnom Jadranu". *Historijski zbornik* (1985): 115 – 130.

_____. „Pravni položaj serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 19, br. 1 (1986): 51-68.

_____. „Slavery in Renaissance Croatia. Reality and Fiction". U *Mediterranean Slavery Revisited (500–1800) – Neue Perspektiven auf mediterrane Sklaverei (500–1800)*, ur. Juliane Schiel, Stefan Hanß, 75-96. Zürich: CHRONOS, 2014.

____. „Struktura i uloga serva i famula u komunalnim društvima na istočnom Jadranu“. *Starohrvatska prosvjeta* vol. 3, br 14 (1984): 347 – 359.

_____. „Trgovina radnom snagom na istočnom Jadranu – razvoj i značaj“. *Historijski zbornik* (1984): 105 – 138.

Cossar, Roisin. *Clerical Households in Late Medieval Italy*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2017.

Cvitanović, Monika. ″Život žena u Rijeci u 15. stoljeću″. Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

Čale, Frano. „O životu i djelu Marina Držića“. U *Marin Držić, Djela*, ur. Frano Čale Zagreb: Sveučilišna naklada Liber , 1979.

Čučković, Vera. „Porodica i porodični odnosi u srednjovjekovnom Dubrovniku“. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu 31* (1984): 267–281.

Dinić Knežević, Dušanka. *Položaj žena u Dubrovniku u XIII. i XIV. veku*. Beograd: Srpska akademija Nauka i Umetnosti, 1974.

_____. „Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku“. *Jugoslovenski istorijski časopis 1-2* (1974): 19-40.

_____. *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*. Novi Sad: Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju, 1995.

Đivanović, Tea. „Ritam zločina. Kriminal u Dubrovniku u 14. stoljeću.″ Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.

Ennen, Edith. *The Medieval Woman*. Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell Inc., 1989.

Fabijanec, Sabine Florence. „Djeca pod okriljem odraslih. Odrastanje na istočnom Jadranu u srednjem vijeku“. U *Filii filiae...*: *Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru*, ur. Marija Mogorović Crljenko, 131 – 145. Zbornik radova s četvrtog istarskog povijesnog biennalea, sv. 4. Poreč: Zavičajni Muzej Poreštine; Državni arhiv u Pazinu; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2011.

_____. „Gospodarska djelatnost žena na dalmatinskom komunalnom području od XIV. do XVI. stoljeća“. U *Ženske skozi zgodovino*, Zbornik Referatov 32. zborovanje

slovenskih zgodovinarjev, ur. Aleksander Žižek, 49-64. Celje: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.

Foretić, Vinko. *Povijest Dubrovnika do 1808.* Sv. 1, Od osnutka do 1526. godine. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

Fossier, Robert. The *Axe and the Oath, Ordinary Life in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

Glavina, Frano. „Kmetski odnosi na poluotoku Pelješcu pod Dubrovačkom Republikom i njihovo razrješavanje za vrijeme austrijske vladavine". Doktorska disertacija, Pravni fakultet u Zagrebu, 1988.), 182-198.

Hanawalt, Barbara. „Medievalists and the Study of Childhood". *Speculum 2* (2002): 440-460.

Harris, Robin. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2006.

Herlihy, David. „Life Expectancies for Women in Medieval Society". U *The Role of Woman in the Middle Ages: Papers of the Sixth Annual Conference of the Center for Medieval and Early Renaissance Studies*, ur. Rosmarie Thee Morewedge, State University of New York At Binghamton, 1972.

_____. *Medieval Households*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.

Janeković Römer, Zdenka. „Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku". *Raukarov Zbornik*, ur: Neven Budak, 317-345. Zagreb: FF press, 2005.

_____. *Maruša ili Suđenje ljubavi: bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika*, 2. izd. Zagreb: Algoritam, 2008.

_____. „O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji". *Zbornik radova 4. Istarskog povijesnog biennala* 4 (2011): 15-32.

_____. *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1999.

_____. „Pučka krv i plemstvo duha". U *Pučka krv, plemstvo duha: zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću, Disput,* ur. Davor Dukić, Zagreb, 2005.

_____. *Rod i grad: dubrovačka obitelj od XIII. do XV. stoljeća*. Zagreb: HAZU, 1994.

_____. „Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* vol. 26, br. 1 (1993): 27-38.

Jelaska, Zdravka. „Trogirska srednjovjekovna obitelj (XIII.- XIV. stoljeće)“. *Povijesni prilozi* vol. 18, br. 18 (1999): 9-51.

Kapetanić, Niko. Vekarić, Nenad. *Stanovništvo Konavala*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u HAZU, 1998.

Karbić, Marija. „Nije, naime, njezina duša drugačija nego kod muškarca“. U *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, ur. Andrea Feldman, 33-56. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac,“ Ženska infoteka 2004.

_____. „Prilog poznavanju položaja djece u srednjovjekovnim gradskim naseljima u međurječju Save i Drave”. *Scrinia Slavonica* vol. 3, br 1 (2003): 57- 69.

Klapisch-Zuber, Christiane. *Women, Family, and Ritual in Renessaince Italy*. Chicago i London: University of Chicago Press, 1985.

Kolanović, Josip. *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Kosanović, Ozren. „Obrtnički šegrti i pomoćnici te služinčad u Rijeci prve polovice 15. stoljeća“. *Povijesni prilozi* vol. 46, br. 46 (2014): 47-66.

Kralj-Brassard, Rina. „Neželjeno majčinstvo, podržavljeno roditeljstvo: Napuštena djeca u Dubrovniku od XVII. do XIX. stoljeća (Povijesno-demografski i kulturno-antropološki pogledi)”. Doktorska disertacija, Sveučilište u Dubrovniku, 2012.

_____. „Nikola (1673-1674) 'komunsko dijete'”. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* br. 49 (2011):105-132.

Krekić, Bariša. „Slike iz gradske svakodnevice: prilozi proučavanju života u Dubrovniku u doba humanizma i renesanse“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku 26* (1988): 7-27.

Kunštek, Petra. „Splitske pučanke sredinom XIV. stoljeća.“ Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2010.

Ladić, Zoran. „O nekim oblicima brige za siromašne i marginalne pojedince i grupe u dalmatinskim komunama u kasnom srednjem vijeku“. *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti* vol. 20 (2002): 1-27.

_____. “O razlozima sastavljanja kasnosrednjovjekovnih dalmatinskih oporuka”. u: *Raukarov Zbornik*, ur. Neven Budak, 607-623. FF Press, Zagreb 2005.

_____. „Oporučni legati pro anima i ad pias causas u europskoj historiografiji. Usporedba s oporukama dalmatinskih komuna“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* vol. 17 (1999): 17-29.

Lučić, Josip. *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka 14. stoljeća.* Zagreb: Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1979.

Lonza, Nella. „«Dvije izgubljene duše»: Čedomorstva u Dubrovačkoj Republici (1667-1808)“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* br. 39 (2001): 261-303.

_____. *Pod plaštem pravde: kaznenopravni sustav Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1997.

Margetić, Lujo. *Hrvatsko srednjovjekovno nasljedno i obiteljsko pravo*. Zagreb: Narodne novine, 1996.

_____. *Srednjovjekovno hrvatsko pravo: obvezno pravo*. Zagreb: HAZU, 1997.

Mitchel, Linda Elisabeth. *Family Life in the Middle Ages*. Westport-London: Greenwood Publishing Group, 2007.

Mogorović Crljenko, Marija. *Nepoznati svijet istarskih žena: Položaj i uloga žene u istarskim komunalnim društvima- primjer Novigrada u 15. i 16. stoljeću*. Zagreb: Srednja Europa, 2006.

_____. „Položaj kćeri u istarskoj obitelji u 15. i 16. stoljeću“. *Povijesni prilozi* vol. 24, br. 29 (2005): 59-77.

Mosher Stuard, Susan. *A State of Difference: Ragusa/Dubrovnik in the Medieval Centuries*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

_____. *Considering Medieval Women and Gender*. Variorum Collected Studies. UK: Routledge, 2010.

_____. „Urban domestic slavery in Medieval Ragusa“. *Journal of Medieval History 9* (1983): 155-171.

_____. *Women in Medieval Society*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1976.

Nikolić Jakus, Zrinka. „Povijest djetinjstva u srednjem vijeku i povijest emocija: osjećaji roditelja prema djeci kao primjer istraživačkog pristupa temi osjećaja u prošlosti". *Historijski zbornik* vol. 68, br. 2 (2016): 377 - 381.

_____. „Ramljaci i Bosanci u dalmatinskim gradovima u četrnaestom i petnaestom stoljeću." U *Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami". Međunarodni znanstveno-stručni skup održan 11. kolovoza 2016. u Prozoru,* ur. Tomislav Brković, 347 - 373. Prozor: Općina Prozor-Rama, Sarajevo: Synopsis d.o.o. Sarajevo, Zagreb: Synopsis d.o.o. Zagreb, 2016.

_____. *Rođaci i bližnji*. Zagreb: Matica hrvatska, 2003.

_____. „Zaruke i brak u srednjovjekovnom Dubrovniku". *Otium 4* (1996.), 77-84.

Peić Čaldarović, Dubravka. „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija". *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* vol. 29, br. 1 (1996): 273-287.

Perot, Michelle. *Moja povijest žena*. Zagreb: Ibis grafika, 2009.

Pešorda Vardić, Zrinka. „"Pučka vlastela": Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku". *Povijesni prilozi vol. 26, br. 33* (2007): 215-236.

_____. *U predvorju vlasti: Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Zagreb: Dubrovnik: Hrvatski institut za povijest; HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012.

Pezelj, Vilma. „Neki elementi pravnog položaja žene u Rapskom statutu iz 14. st.". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* vol. 48, br. 1 (2011): 73-87.

Pinelli, Paola. „Od Dubrovnika do Firenze: bilješke o novačenju posluge u 15. stoljeću". *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* br. 46 (2008): 65-80.

Puljić, Ines. „Luksuz kao sredstvo društvenog raslojavanja u Zadru u 14. stoljeću". Diplomski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2018.

Raukar, Tomislav. „Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima". *Historijski zbornik* br. 29-30 (1977-1978): 139-149.

_____. *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi, ideje*. Zagreb: Školska knjiga, 1997.

_____. *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku.* Split: Književni krug, 2007.

Gordan Ravančić, „Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra“. *Povijesni prilozi* vol. 23, br. 26 (2004): 7-17.

Rheubottom, David. *Age, Marriage, and Politics in Fifteenth-Century Ragusa.* Oxford: Oxford Studies in Social and Cultural Anthropology, 2000.

Roller, Dragan. *Dubrovački zanati u XV. i XVI. stoljeću.* Zagreb: JAZU, 1951.

Roux, Simone. *Paris in the Middle Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011.

Sarti, Raffaella. *Živjeti u kući: stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)*. Zagreb: Ibis grafika, 2006.

Shahar, Shulamith. *Childhood in the Middle Ages*. Abingdon-on-Thames: Routledge, 1990.

_____. *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages*. Cambridge: University Press, 1983.

Stearns, Peter N. *Childhood in World History*. London: Routledge, 2006.

Stojan, Slavica. „In Search of Identity: Real People Behind Držić's Characters“. *Dubrovnik Annals* br.10 (2006): 31-58.

_____. *Slast tartare: Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika*. Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2007.

_____. *Vjerenice i nevjernice: Žene u svakodnevici Dubrovnika (1600-1815)*. Zagreb-Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti, 2003.

Šanjek, Franjo. „Žena u hrvatskom srednjovjekovlju“. 30. teološko-pastoralni tjedan za svećenike na temu "Dostojanstvo žene", Zagreb, 23-26.1.1990. *Bogoslovska smotra* 60, br. 3-4 (1990): 176-191.

Tomašević, Mirna. „Obitelj i djeca u Statutu Dubrovačke Republike: osvrt na čedomorstvo, napuštanje i posvojenje djece“. *Pravnik*, vol. 47, br. 95 (2015): 73-98.

Tompinks McLaughlin, Edwarda. *Studies in Medieval Life and Literature*. New York – London: Putnam`s Sons, 1894.

Vidaković, Dina. „Stranci u Dubrovačkoj Republici u vrijeme humanizma i renesanse.“ Diplomski rad. Osijek: Filozofski fakultet, Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku, 2013.

Ward, Jennifer. *Women in England in the Middle Ages*. London, New York: Hambledon Continuum A Continuum imprint, 2006.

Internetska stranica:

https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/sluzincad/

Popis slika

Slika **Stranica**

1. Prikaz teritorija Dubrovačke Republike i povijesnog širenja 18

Popis tablica

Tablica **Stranica**

1. Broj prodanih serva i stupanja u službu u Dubrovniku 1280 - 1313. 23
2. Ugovori o službi u Dubrovniku 1310. 24
3. Prosječni rokovi službe i prosječne plaće servienata u Dubrovniku 1310. 25
4. Ugovori o službi u Dubrovniku 1324 - 1330. 27
5. Ugovori o službi u Dubrovniku 1281 - 1314. 29
6. Ugovori o službi u Dubrovniku 1315 - 1325. 30
7. Ugovori o službi u Dubrovniku 1315 - 1325. 30
8. Ugovori o službi u Dubrovniku 1326 - 1333. 31
9. Ugovori o službi u Dubrovniku 1334 - 1351. 31
10. Ugovori o službi u Dubrovniku 1352 - 1367. 31
11. Ugovori o službi u Dubrovniku 1353- 1367 32
12. Ugovori o službi u Dubrovniku 1368 - 1376. 32
13. Broj ugovora i trajanje službe 1310 - 1330. 33
14. Broj ugovora i trajanje službe 1352 - 1399. 33
15. Ugovori o službi u Dubrovniku 1377 - 1392. 34
16. Ugovori o službi u Dubrovniku 1393 - 1341. 34
17. Ugovori o službi u Dubrovniku 1402 - 1410. 35
18. Ugovori o službi u Dubrovniku 1411 - 1418. 35
19. Ugovori o službi u Dubrovniku 1282 - 1470. 36
20. Ugovori o službi u Dubrovniku 1282 - 1394. 37 - 38
21. Ugovori o službi u Dubrovniku 1396 - 1475. 38